

MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

OSMANLI MİMARİSİNDE KÜLLİYE OLGUSU VE
ATİK VALİDE KÜLLİYESİ ÖRNEĞİ

Mimar Ahmet YILMAZ

105838

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÜRÜTÜCÜSÜ: Doç. Dr. Oğuz CEYLAN

İSTANBUL
2001

YÜKSEK LİSANS TEZİ
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

105838

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	IV
SUMMARY	V
GİRİŞ	VI
1. BÖLÜM	
1. 1. KÜLLİYE KAVRAMI VE KAPSAMI.....	1
1.1.1. KÜLLİYENİN TANIMI.....	1
1. 1. 2. KÜLLİYE ÖĞELERİ.....	2
1. 2. OSMANLI ÖNCESİ KÜLLİYELER.....	11
1. 2. 1. ARTUKLULAR DÖNEMİ.....	11
1. 2. 2. MENGÜCÜKLER DÖNEMİ.....	12
1. 2. 3. ANADOLU SELÇUKLULAR DÖNEMİ.....	13
1. 2. 4. BEYLİKLER DÖNEMİ.....	14
1. 2. 5. OSMANLI KÜLLİYELERİ.....	15
1. 2. 5. 1. İLK DEVİR OSMANLI KÜLLİYELERİ.....	16
1. 2. 5. 2. KLASİK DEVİR OSMANLI KÜLLİYELERİ.....	19
1. 2. 5. 3. SON DEVİR OSMANLI KÜLLİYELERİ.....	28
2. BÖLÜM	
2. 1. ÜSKÜDAR İLÇESİNİN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHİ.....	30
2. 1. 1. COĞRAFİ KONUM.....	30
2.1. 2. TARİHÇE.....	31

3. BÖLÜM.	
3. 1. OSMANLI KÜLLİYE MİMARISİNDE ATİK VALİDE KÜLLİYESİNİN YERİ.....	34
3. 1. 1. ATİK VALİDE KÜLLİYESİ'NİN TARİHÇESİ.....	34
3. 1. 2. KÜLLİYE ÖĞELERİ (KÜLLİYE PROGRAMI).....	37
3. 1. 3. KÜLLİYE GENEL YERLEŞME DÜZENİ VE ÖNEMİ.....	40
3. 2. ATİK VALİDE KÜLLİYESİ ANALİZİ.....	42
3.2.1. CAMİ.....	42
3. 2. 2.MEDRESE	48
3. 2. 3. HANKAH (RİBAT).....	50
3. 2. 4. İMARET.....	51
3. 2. 5. DARÜŞŞİFA.....	55
3. 2. 6. KERVANSARAY.....	58
3. 2. 7. DARULHADİS – MEKTEB.....	60
3. 2. 8. DARULKURRA.....	63
4. BÖLÜM	
4. 1. RESTİTÜSYON.....	64
4. 1. 1. TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE DEĞİŞİMLER(BOZULMALAR).....	64
4. 1. 2. RESTİTÜSYON ÖNERİSİ.....	66
SONUÇ	77
RESİMLER	78
KAYNAKLAR	97
HARİTA VE ÇİZİMLER	103

ÖZET:

Birinci bölümde, külliye kavramı ve külliyei oluşturan öğelerin anlamları üzerinde durulmuş ve külliyeinin gelişimi araştırılmıştır.

İslam dininin ilk yıllarından beri Camii, İslam toplumunun sosyal, kültürel ve dini merkezi durumundadır. 6. ve 7. yüzyıllarda bu merkezi tek bir yapı birimi olarak camii oluştururken, İslam'ın Ortadoğu'dan Asya ve Anadolu'ya yayılmasıyla birlikte bu merkezin Türkler tarafından geliştirildiği ve külliye fikrine ulaşıldığı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de olgunlaştırıldığı görülmektedir.

İkinci bölümde, İstanbul'un üçüncü yerleşim bölgesi olan Üsküdar bölgesinin tarihin çeşitli dönemlerinde ne çeşit adlandırıldığı ve M.Ö. 7. yüzyıldan 20. yüzyıla gelinceye kadar geçirdiği tarihi süreç ve coğrafi konum üzerinde de durulmuştur.

Üsküdar bölgesinin tarihi süreci değerlendirilirken, bu bölgenin boğazın Anadolu yakasındaki yerleşim ve ulaşım için en uygun coğrafyaya sahip olması ve İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan köprübaşı durumunda olmasının getirdiği siyasi, ticari ve kültürel zenginlikler incelenmiş ve araştırılmıştır.

Üçüncü bölümde, külliye mimarisi gelişiminde önemli bir yeri olan ve Mimar Sinan tarafından geliştirilen menzil külliyelerinin en önemli örneklerinden olan Atik Valide Külliyesi üzerinde durulmuş ve Külliye "yerleşme düzeni" ve "külliye analizi" olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

Külliyeinin tarihçesi başlığı altında işlediğimiz bölümde, külliyeinin yapılışından günümüze gelinceye kadar geçirdiği tarihi süreç farklı değerlendirmeler göz önünde bulundurularak kronolojik olarak ele alınmıştır. Bu süreç esnasında külliye bütünlüğünü kaybetmesi, külliye öğelerinin dağılımı konusunda geniş bir çalışma gerektirmiştir.

Külliye öğeleri Nurbanu Sultan vakfiyesi göz önünde bulundurularak tesbit edilirken, külliyeinin yerleşim düzeni konusundaki farklı görüşler değerlendirilerek öneri yerleşim düzeni ortaya konulmuştur.

"Külliye öğelerinin analizi" başlığı altında incelediğimiz bölüm ise restitüsyona yönelik tesbitlerin yapıldığı ve tarihi süreç boyunca yapılan ekleme ve değişikliklerin detaylı olarak her bir birimde incelendiği bölümdür.

Dördüncü bölümde, külliyeinin en çok değişikliğe uğrayan, darulhadis, mekteb, imaret, darüşşifa ve kervansaray bölümlerine ait rölöve çalışmaları ile tesbit edilen dönem ekleri ve külliyeinin bu bölgesine ait yapılan kısmi ve farklı restitüsyon çalışmaları değerlendirilerek öneri restitüsyon çalışmaları sunulmuştur.

SUMMARY

In the first chapter, the “külliye” concept and the meaning of elements that form “külliye” has been described; and its historical development is studied.

Since the early years of Islam, ‘mosque’ has been the social , cultural and religious focus of islamic population. While along the sixth and seventh centuries, this focus was consisted by the ‘mosque’ as a single central building, by the spread of Islam from Middle-east through Asia and Anatolia, it was developed and reached to “külliye” concept by Turks; also it seems that during the period of Ottoman Empire this “külliye” concept was matured.

In the second chapter, as a third center of population of İstanbul, which names have been called at different periods of history of Üsküdar, the historical period of Üsküdar, and the geographical state of the region from seventh to twentieth century were studied.

While the historical period of Üsküdar was being evaluated, the political, commercial and the cultural wealth of Üsküdar because of its state as a head connecting İstanbul to Anatolia, was researched; and also it was seen that Üsküdar has the most suitable geography for settlement and communication at the Anatolia region of Bosphorus.

In the third chapter, one of the most important examples of “menzil külliye”s, that is developed by Mimar Sinan and also a mile stone in the development of “külliye” architecture, “Atik Valide Complex” is examined. “Külliye” has been studied under two headlines, “the settlement order” and “the analysis of külliye”.

In this chapter, which is studied under the headline, ‘the history of Atik Valide Complex’. The historical period, since its first construction time, is dealed chronologically with different evaluations. During this period, the completeness of “külliye” was lost.

While the elements of “külliye” was being exposed by dealing the Nurbanu Sultan Foundation, the proposal site plan was established by evaluating different ideas about the settlement of “külliye”.

In this section, which is named as ‘the analysis of külliye elements, for every element of “külliye” the joints and variations were researched detailly; and indications aimed to restitution were made.

In the fourth chapter, the proposal restitution works are presented by evaluating.

The indicated additions of the period by the survey(measured drawing) works of the most changed parts of külliye : ‘darulhadıs, mekteb, imaret, darussifa, kervansaray’; and the regional and different restitutional works relating to this section of the “külliye”.

ZİYARET

Yine birlikte, bu mevsimde, Atik-Valde'deyiz;
Yine birlikte, bu mevsimde, gezip sezmedeyiz

Bu çınarlarla siyah servilerin gölgesini;
Bu şadırvanda suyun sanki leddüni sesini.

Eski mimara nasıl rahmet okunmaz burada?
Suyu cennetten akıtmış bu güzel manzarada;

Bu divarlarda, saatlerce temaşaya değer.
Çini'den, solmayacak bahçeler açmış yer yer;

Manevi rahata bir çerçeve yapmış ki gören.
Başka bir alemi görmekle geçer kendinden.

Bu ziyarette vakit geçti, güneş battı, yazık!
Haz ve duyguyla Atik Valde'de bir gün yaşadık.¹

¹ Yahya Kemal, Kendi Gök Kubbemiz, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1995, s.26.

1.BÖLÜM

1.1.KÜLLİYE KAVRAMI VE KAPSAMI

1.1.1. KÜLLİYENİN TANIMI

İslam toplumu çeşitli zamanlarda ve yerlerde tek tek mimari eserler yarattığı gibi ihtiyaca göre, değişik amaçta ve işlevde binaları bir araya getirerek de yapı toplulukları oluşturmuştur. Farklı işlevleri olmakla birlikte şehrin gereksinimlerine cevap verecek şekilde birbirlerinin görevlerini ve anlamlarını tamamlayan bu yapı topluluklarına külliye denir.¹

Külliye, erken İslam toplumunda caminin gördüğü işleri gören, daha gelişmiş bir sosyal merkezdir. İlk İslam camisi sadece namaz kılma yeri değil, toplum için önemli kararlar alınan, mahkeme ödevi gören, öğretim yapılan, belki ziyaretçileri barındıran çok fonksiyonlu bir yapıdır. Halkı günde beş defa bir araya getiren namaz, toplum hayatının başlıca eylemlerini de cami etrafına çekiyordu. Zamanla toplum örgütlenmesi daha da geliştiğinden değişik fonksiyonları barındırmak için farklı yapılar yapılmış, fakat bunların birbirleriyle olan yakın ilişkileri, İslam toplumunun dini strüktürüne bağlı olarak değişmemiştir.²

Külliye camii esas olmak üzere çevresinde toplanmış medrese, türbe, aşhane, tabhane, darüşşifa, hamam, kütüphane, kervansaray gibi din, kültür ve sosyal yardım kuruluşları ile hizmetlilerin oturdukları yapıların bir çevre duvarı içine veya arazinin durumuna göre birbirine yakın mesafelere yerleştirilmesiyle meydana getirilmiş bir binalar kompleksidir.³

Külliye, site = medine = belde değildir. Site gerçekte, bir merkezdir, fakat ortaya konuluş amaçları külliyeden farklıdır. Site, eski Yunan şehrinin çekirdeğidir, külliye ise bir Türk şehri içinde, belli sosyal amaçlar için inşa edilmiş binalar topluluğudur.⁴

Külliyenin geliri, genellikle külliye yapıları çevresine inşa edilen hanlar, çarşılar, fırın, değirmen, mum imalathanesi, boyahane, salhane, başhane, bayram ve pazar yerlerinden ve devlete ait topraklardan alınan vergilerin, buraya tahsisi ile temin edilmektedir. Buna rağmen külliyeler, devlete bağlı fakat kendilerine göre bir statüye tabi idiler.⁵

Genellikle külliye olarak, camii ve çevresinde ona bağlı olarak yapılan ve belirli bir düzene göre işleyen yapılar sistemi düşünülürse de, kelime, bir saray topluluğu, yanyana inşa edilmiş birkaç medrese veya bir velinin türbesi çevresinde meydana gelen herhangi bir topluluk için de kullanılmaktadır.

¹ Yetkin, s.72.

² Kuban, s. 181-182.

³ Akozan, s. 304

⁴ a.g.e. s. 304.

⁵ Barkan, s. 240-41

Ayrıca zaviye, medrese, kervansaray ve saray yapıları içerisinde, medreselerde mescit ve türbe olarak, kervansaray ve saraylarda ise -müstakil mescidi olanlar dışında - her türlü gereksinime karşılık verecek şekilde düzenlenen bölümler bulunmaktadır. Bu yapıların yapılış amaçlarına göre, sosyal ve dini ihtiyaçları karşılamak üzere, yapının bünyesi içinde, onun mimari niteliğini bozmayacak şekilde düzenlenmiş ve mimari açıdan da bağımsız bir özelliği olmayan bu mekanlar, her ne kadar anlam bakımından külliye fikrine yaklaşırlarsa da, mimari bakımdan bu fikrin dışında kalmaktadır.¹

1.1.2. KÜLLİYE ÖĞELERİ

Külliyelede sunulacak hizmetler vakıflar tarafından kararlaştırılırdı. Külliyeinin boyutları ve kapsamı, vakfın maddi olanakları, inşaatın yapılacağı arsanın boyutları ve kentteki konumuyla yakından ilişkilidir.

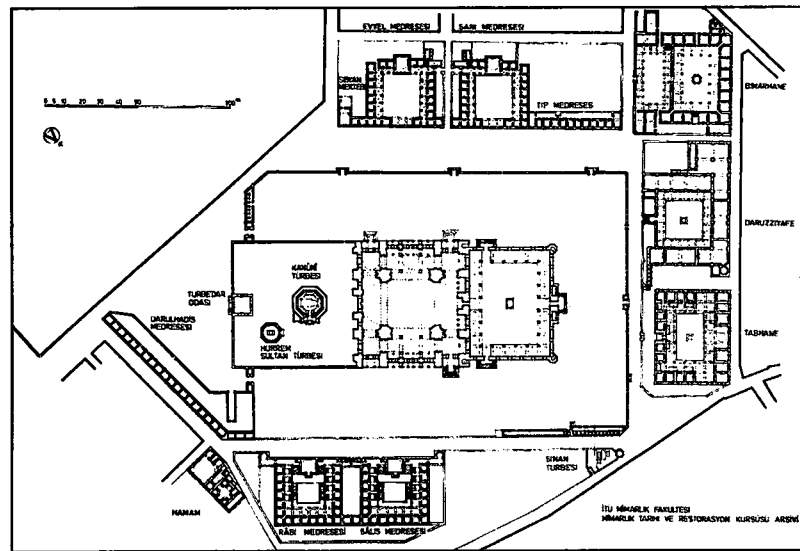
Kent içi külliyelerinde cami, mektep veya medreseden oluşan program en sık görülen birleşimdir. Bu külliyelerde darüşşifa, tekke, tabhane, çeşme, türbe, hamam ve dükkan gibi birimler de bulunmaktadır.

Menzil külliyelerinin programları daha farklıdır. Planın nüvesini konaklama ve ticari etkinlik oluşturmaktadır. Menzillerde yaşayan nüfus kentlere oranla daha az olduğundan, camiler küçük boyutta tutulmakta; en güçlü kütle ifadesi kervansarayla ortaya konulmaktadır. İmaret ve hamam yapıları menzil külliyelerinin temel bileşenleri arasında yer almaktadır.

Bazı külliyelerde kent içi ve menzil külliyesi özellikleri birleştirilmiştir. Bunlar genellikle kentin dış sınırlarında yer almaktadır. İstanbul Atik Valide ve Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi bu tip külliyelerdendir.²

Külliyeiyi oluşturan öğeler;

- Camii,
- Medrese,
- Sıbyan mektebi,
- Hastahane,
- İmaret (aşhane),
- Tabhane,
- Hamam,
- Kitaplık,
- Muvakkithane,
- Çeşme-sebil,
- Umumi helalar,
- Türbe,
- Hazire ve mezarlıklar,
- Kervansaray – hanlar,
- Arasta - çarşılar.

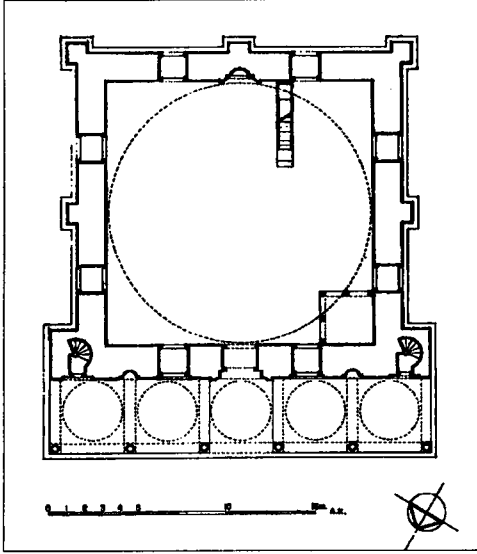

İstanbul Süleymaniye Külliyesi (Ö. L. Barkan)

¹ Yetkin, s. 99-105

² Ahunbay, s.131

CAMİİ: Camii sözcüğünün kökeni “kişinin (Allah’ın önünde) secdeye geldiği yer” anlamındaki Arapça “mescit” (çoğulu “mesacid”) sözcüğüdür.¹

Müslümanların ibadet etmeleri için toplandıkları binaların büyüklerine camii, küçüklerine mescit ve binası olmayıp üstü açık olanlarına da namazgah denir.²

İslam dini yapı sanatının ağırlık merkezini oluşturan camii, külliyein da ana ögesidir. Genellikle külliyein ortasında ve odak teşkil edecek şekilde düzenlenir. Özellikle Osmanlı dönemi külliyelerinde caminin bu yeri, dünyevi kudret üzerindeki ilahi kudreti ifade etmekte ve külliyein yansıttığı cemiyet düzenini belirleyen manevi değerler oranını mükemmel bir şekilde ortaya koymaktadır. (Örnek; İstanbul Süleymaniye Külliyesi, İstanbul Fatih Külliyesi...)

Şekil 1 Sultan Selim Camii, Karapınar(A. Kuran)

Camii, planı genelde toplu olarak namaz kılma gerekliliğinden ortaya çıkmasına karşın, bünyesinde çeşitli sosyal fonksiyonlara da cevap verebilmiştir. Bunların yanında vaazlar ve hutbeler yoluyla topluma uyarıcı bilgi ve öğütler de buradan verilmekteydi.

Osmanlı dönemi külliyelerinde yer alan camiler, tam programlı, büyük ve önemli binalardır. Bu camilerde şu bölümler bulunur; Harim veya muhavvata denilen dış avlu, harem denilen iç avlu, namaz kılınan bölüm olan sahn, iç avluya açık revaklı son cemaat yeri, iç avlu ortasında bir şadırvan, minareler, camii personeline ait odalar, musalla taşları, mezarların bulunduğu hazire, abdest alma yeri ve helalar.³

MEDRESE: Arapça “Derese” kökünden gelen “Medrese” kelimesi, “talebenin ilim öğrendiği yer”⁴ anlamında olup, genel olarak sıbyan mektebi’nin üstünde eğitim ve öğretim yapılan orta ve yüksek tahsil kurumlarına karşılık gelmektedir.

Anadolu’dan önce ilk defa X. yüzyılda Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde ortaya çıkan medreseler o zaman büyük bir olasılıkla “yüksek okul” yanında “ilk seviyede okul” ile darülkurraları içine almaktaydı. Nizamiye olarak adlandırılan bu yapıların ilk örneklerinin mimari kaynağı konusunda, bunların dört eyvanlı ve ortadaki avlunun üzeri kubbeye örtülü Orta Asya evlerinden, monümental, açık avlulu medreselerin ise Budist Manastırlarından (Vihara) yola çıkarak geliştikleri fikri benimsemiştir.⁵

¹ Grabar, s. 80

² Arseven, Cilt 1, s. 324.

³ Akozan, a.g.e., s. 304

⁴ Baltacı, s. 25

⁵ Kuran, 1.c., s. 5-9.

Anadolu'da ise XII. yüzyıldan itibaren gelişen medreseler , açık avlulu veya avlusu kubbeye örtülü iki tip halinde içe dönük bir plan anlayışı göstermiştir.

Genellikle bir avlu çevresinde yer alan dersanelerle , suhte denilen öğrencilere ait odalardan oluşan medreseler , tek başlarına inşa edildikleri gibi bir külliye içerisinde de yapılmıştır.

Örnek:

-Tek başlarına inşa edilen medreseler;

1-Bursa Yıldırım Medresesi, (şekil-2)

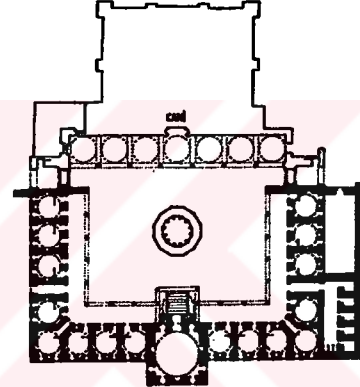
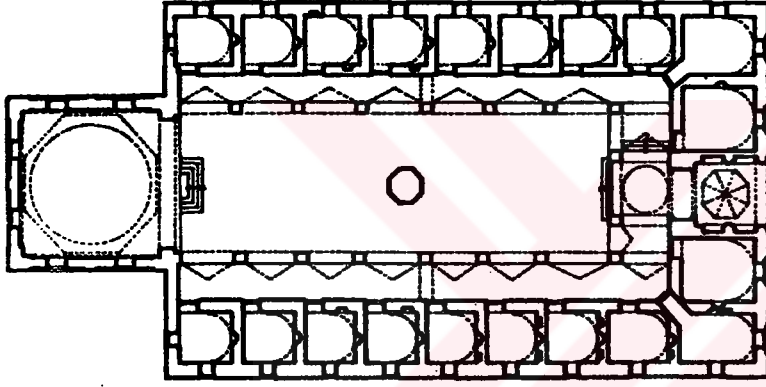
2-Amasya Kapıağası Medresesi,

-Külliye içinde yer alan medreseler;

1-Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi,

2-İstanbul Sinan Paşa Medresesi,

3-Kadırga Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi(şekil-3)

Şekil 2 Bursa Yıldırım Medresesi (I. Aşkun)

Şekil 3 Kadırga Sokullu Mehmet Paşa Medresesi (I. Aşkun)

Osmanlı medreselerinde ilahiyat ve dine ait bilgilerle, hukuk, felsefe, matematik, tıp ve benzeri bilimlerin öğretimi yapılmaktaydı. Bu medreseler gaye ve gördükleri hizmetler bakımından; "umumi medreseler" ve "ihtisas medreseleri" diye iki gruba ayrılır.¹

Umumi medreseler , islami ilimlere (ulum-i İslamiyye) İslam dünyasına dışarıdan giren ilimlerin (ulum-i dahile) muayyen nisbetlerde okutulduğu medreselerdir. Genel olarak kadı, müderris ve müfti yetiştirmek amacıyla yapılmışlardır.

Ihtisas medreseleri ise ya doğrudan doğruya ihtisası gerektiren Ulum-i İslamiyye'den birini yada Ulum-i dahile'den birini öğretmeyi amaçlayan ve o ilmin tahsiline ait yöntemlerle öğretim yapan kurumlardır.

Bunlar hadis okutulan "Darü'l-Hadis'ler, Kur'an-ı Kerim'in yedi lehçe ile okunması olan kıraat ilminin verildiği "Daru'l-Kurra" lar ve tıp eğitiminin ve tedavinin yürütüldüğü "Daru'l- Tıp" lardır.²

¹ Baltacı, a.g.e., s. 20

² Baltacı. a.g.e., s. 20

SIBYAN MEKTEBİ: İlk tahsili vermek üzere yapılan mekteplerdir. Bu mekteplerde sabi (erkek çocuk) denilen 5-6 yaşlarında çocuklar okurdu. İslam dini kadın, erkek herkesi ilim tahsiline mecbur tuttuğundan, anne ve babalar çocuklarını akılları ermeğe başlayınca okutmakla zorunluydular. Bu sebeple eskiden çocuklar daha çok küçükken mektebe başlatılır, aynı zamanda da tatbikata geçmeleri sağlanırdı.¹

Sıbyan Mektepleri yerleşme özellikleri bakımından iki şekilde planlanmaktadır.

1-Bir külliye içinde yer alan sıbyan mektepleri:

Herhangi bir külliye içinde yer alan sıbyan mektepleri dış duvar üzerinde sokak yönünde ve külliyeden yalıtılmış bir plan düzeninde yapılmışlardır.

Örnek;

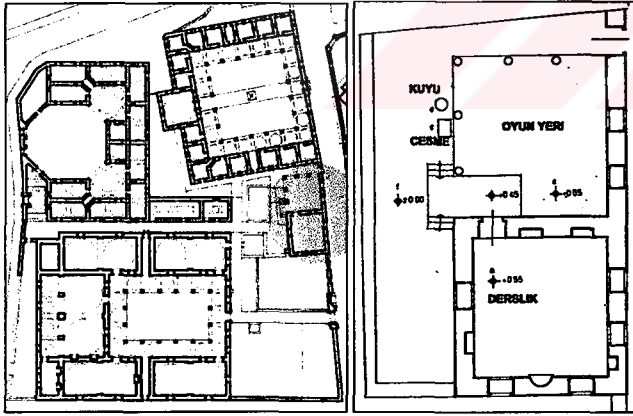
- Süleymaniye Külliyesi Sıbyan Mektebi,
- Amucazade Hüseyin Paşa Sıbyan Mektebi,
- Haseki Hürrem Sultan Sıbyan Mektebi (şekil-4).

2-Mahalle içlerindeki tek yapılar:

Mahalle aralarında olanları genellikle sokakların kesiştiği noktalarda yer alır. Sıbyan mektepleri genellikle taş/taş-tuğla yapılardır ve ahşap mahalleler için en büyük tehlike olan yangından az etkilenmektedirler.²

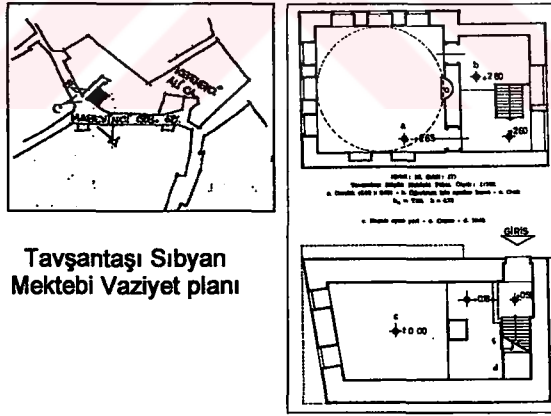
Örnek;

- Beyazıt'da Tavşantaşı Sıbyan Mektebi(şekil-5),
- Ayasofya'da I.Mahmut Sıbyan Mektebi,
- Vefa'da Recai Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi.

Haseki Külliyesi Vaziyet planı

Kat planı

Tavşantaşı Sıbyan Mektebi Vaziyet planı

Kat planı

Şekil 4 Haseki Hürrem Sultan Sıbyan Mektebi(Ö. Aksoy)

Şekil 5 Tavşantaşı Sıbyan Mektebi(Ö. Aksoy)

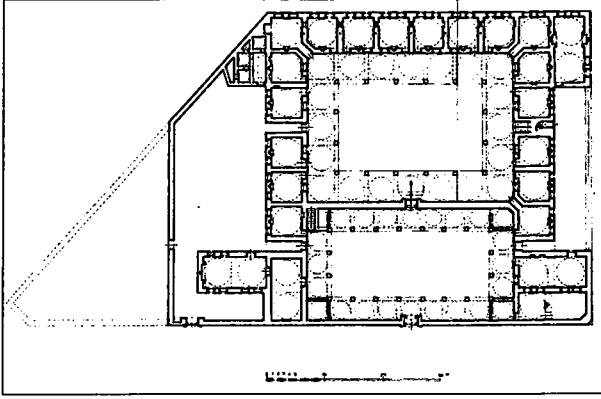
HASTAHANE: "Halka sağlık hizmetlerinin sunulduğu yer" olarak adlandırılır. Anadolu'da "darüşşifa" adından başka "şifahane", "maristan", "bimaristan", "darüşsihha", "darülafiye", "me'menülistirahe", "darüttıb" isimleriyle tanıdığımız sağlık yapılarının tümünü aynı anlam içinde kabul ediyor ve bu yapılarda

¹ Tokay, s. 63, Ceyhan, s. 5.

² Aksoy, s. 128-150

fonksiyonlarına uyan iki ana işlevin gerçekleştirildiğini; biri halk sağlığına hizmet, diğeri tıp eğitiminin sürdürüldüğü yerler olarak tanımlanır.¹

Anadolu Selçuklu döneminde tıp teorik ve pratik eğitimin hastaya hizmet paralelinde sürdürüldüğü darüşşifa yapılarındaki bu anlayış Osmanlı dönemi bu

hizmet ve eğitim anlayışını daha da geliştirmiştir. Darüşşifa planlaması genel olarak üç grupta toplanmışlardır;

- 1- Tek yapılar olarak darüşşifalar,
- 2- Çifte medrese şemasını aksettiren darüşşifalar,
- 3- Merkezi planlı darüşşifalar.

Merkezi planlı darüşşifalar, Osmanlı döneminin uyguladığı darüşşifa yapılarında ortaya çıkan bir plan uygulaması olmuştur.²

Şekil 6 Süleymaniye Darüşşifası(G. Cantay)

İMARET: Külliye'nin eşanlamlısı olarak da kullanılan kelime Müslüman cemaatin yaşam merkezini oluşturan sosyal binaların bütününe verilen addır.³

Medrese talebesiyle fakirlere yemek pişirilip yedirilen yerlere verilen addır. Türkçesi "aşhane", "aşevi" demektir.⁴

"Aşhanelerde, külliye'deki görevlilere, medreselerdeki öğrencilere, dışarıdan gelen fukaraya, misafirlere, günde iki öğün yemek verilirdi. Halk arasında "imaret" adı verilen yer bu binalardır. Ancak, imaret isminin bu binalara verilmesi yanlıştır. İmaret; İmar olayının ortaya koyduğu bina – mamure demektir ve Selçuklular zamanında özellikle tekmil külliye'ye verilen isimdir."⁵

TÜRBE- HAZİRE- MEZARLIK : Hükümdar, vezir, halk üzerinde manevi nüfuzu olan şeyh ve dervişlere, camiye veya külliye'yi inşa ettirenlere; onların akraba ve yakınlarına ayrılan yerlerdir. Bunlar özel bina (türbe), mezar terasları (hazire), mezarlık şeklindedirler.⁶

HAN VE KERVANSARAYLAR : "Türklerde han ile kervansaray birbirleriyle ilişkileri olan binalardır. Fakat arada şu fark vardır. Kervansaraylar, şehir dışındaki kervanyolları üzerinde yapılan, çok geniş ahırlara sahip binalar olup, bunlar şehirle ilişkisi olmayan konak yerleri olduğu için binalar daha kapsamlı yapılar ve içerisinde çarşı ve hamamıyla birlikte yolcuların bütün ihtiyacını karşılayacak diğer şeylere sahip bulunurdu. Şehir içinde bulunan kervansaraylarda daha çok kervanın eşya ve taşıt vasıtaları düşünülmüş, yani ahırlara yine birinci derecede önem verilmiştir. Hanlar ise konaklama işlevinden

¹ Cantay, s.1-2.

² Cantay, a.g.e., s.36

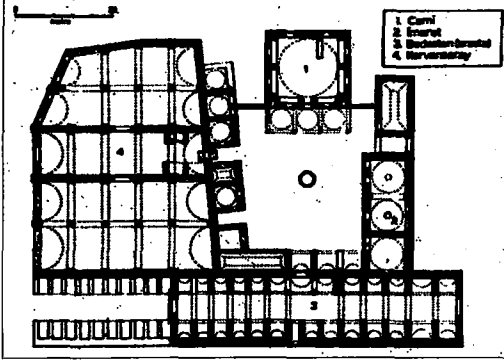
³ Cerası, s.73.

⁴ Tokay, (Ders notları)

⁵ Akozan, a.g.e., s.305.

⁶ Akozan, a.g.e.

ziyade, şehirde çalışan tüccarlara büro, kasa vb. hizmetlerde kullanılmak üzere yapılan binalardır. Bu hanların bir köşesinde mutlaka bir ahır bulunacağı doğaldır. Çünkü gerek han kullananların gerekse gelenlerin hayvanlarının bırakılması için bir ahır gerekiyordu.”¹

Şekil 7 Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi(M. Cezar)

- 1-Yazlık denilen “Avlulu Tip”(Hatay/Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi),
- 2-Kışık denilen “Kapalı-Avlusuz Tip”(Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi), (Şekil-7)
- 3-Her iki tipin birleşmesinden oluşan “Karma Tip”(Karapınar Sultan Selim Kervansarayı).³

ÇARŞILAR (DÜKKAN- ARASTA- KAPALIÇARŞI): Çarşı = Çarsu farça bir sözcük olup dört tarafı olan şey anlamındadır. Bir tür ticaret yapısı ve çarşı bölümü için ad olarak kullanılan “arasta” sözcüğünün de aslı farsçadır. Farsça araste, süslü anlamındadır. Bunun bir tür ticaret yapısı için ad olarak kullanılması 15. Yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır.⁴

Bir şehrin çekirdeğini meydana getirecek bina yada bu anlamda bir külliye meydana getirilirken ilk önce camii inşa edilir. Camiden başka han – kervansaray, çok defa da kervansarayla birlikte arasta halinde bir çarşı bölümü yapılmış, hamam da genellikle bunlarla birlikte inşa edilmiştir. Türk şehri, köy gibi küçük bir iskan ünitesinde, ya da tamamen boş bir alanda bir kuruluş başlangıcına sahipse cami, han, bir miktar dükkan ve hamam çekirdeği oluşturmuştur. Eğer, eskiden mevcut bir şehrin Türkleştirilmesi şeklinde bir gelişmeye sahipse, çoğunlukla çarşı bölgesine ya da şehrin gelişmeye müsait en uygun yerine cami, han ve hamam, bunların pek yakınına da medrese inşa edilir.⁵ (şekil-7)

HAMAM: Anadolu'nun fethinden önce, Selçuklu Türklerinin yerleştikleri ülkelerde inşa ettikleri hamamlar hususunda, maalesef yeterli bilgi yoktur. XII-XIII. Yüzyıllarda, Anadolu'da inşa edilmiş Türk hamamlarını, kullanılan suya göre, tabii sıcak su ile çalışan hamamlar yani kaplıcalar ve suni sıcak su veya ısıtılmış su ile çalışan hamamlar olarak iki gruba ayırmak mümkündür.⁶

¹ Çetintaş, s.22,23.

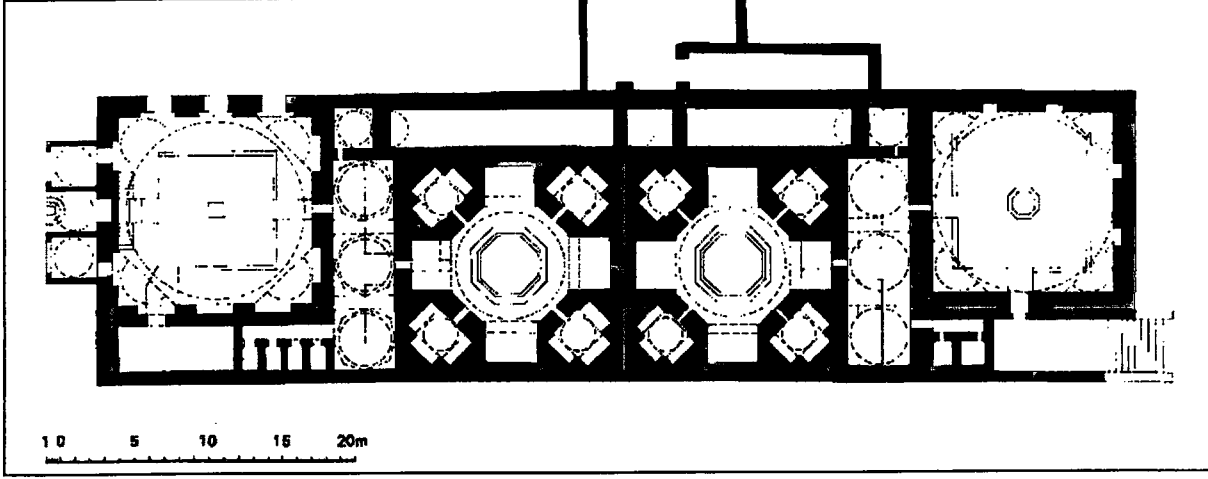
² Ceyhan, s.9.

³ Tokay, a.g.e., s.65

⁴ Cezar, s.11,12,13.

⁵ Cezar, a.g.e., s.34.

⁶ Önge, s.9,10.

Şekil 8 Haseki Sultan(Ayasofya) Hamamı(G. Goodwin)

Türklerde çarşı hamamları başlıca üç kısımdan ibarettir. Birincisi “soyunma” denilen kısımdır ki burada soyunup giyinmeye mahsus yüksekçe sekiler ve hususi bölmeler bulunur. Bu kısmın ortasında da ekseriya fıskiyeli bir havuz vardır. İkinci kısım “soğukluk” tur. Burasının harareti orta derecededir ve bu kısımda da mermer sekiler tahtadan kerevetler ve temizlik mekanları vardır. Soğuktan küçük bir kapı ile “sıcaklık” bölümüne girilir. Burası asıl yıkanılan yerdir.¹

Türkler Bizanslılardan devir aldıkları hamamları olduğu gibi kullanmamışlardır. İslam toplumunda yıkanma eylemi akan su ile yapıldığından yıkanma havuzları bulunmamaktadır. Kaplıcalarda bulunan havuzlar ise muhtelif hastalıkları tedavi etmek için kullanılmıştır.²

Hamamlar halkın temizlik ihtiyacına cevap veren sıhhi tesislerdir. Vücut temizliği sorunu aslında, sosyal nitelik taşırsa da İslam toplumu için, gusul aptesti açısından dinsel bir gereği yerine getirmeye de aracı olur. Bu nedenle, hamamlara İslam kültürü ile bağlantılı sıhhi tesisler gözü ile de bakılabilir. İslam toplulukları arasında şehir ve kasabalarda en bol miktarda hamam yapan ve bunları dinsel, kültürel, sosyal nitelikli bina ve kurumları ile bağlantılı bir düzenlemeye kavuşturanlar Türklerdir. Bunun için, cami ve medrese gibi dinsel ve kültürel yapılar çevresinde de hamamlar yapılmaya dikkat edilmiştir.³

Bir cami inşasına başlandığında, civarında ilk olarak bir hamam yapılması da dikkat çekicidir. Cami inşatı süresince bu hamam, inşa edenler tarafından kullanılırdı. Bir külliye inşasına ve kullanılmasına başlanan ilk binası hamamları olmuştur.⁴

TABHANE: Hastaneden çıkan hastaların nekahet devresini geçirme yahut taşradan gelip de iş buluncaya kadar barınma ihtiyacı duyan fakirler buraya sığındıkları için bu adı almıştır. Tabhaneler külliye misafirhaneleridir.⁵

¹ Arseven, c.2, s.680,681.

² Aru, S. 30.

³ Cezar, s. 31

⁴ Akozan, a.g.e., S.305.

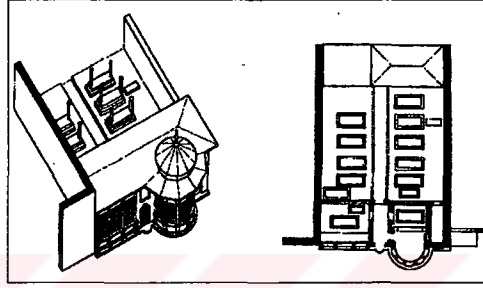
⁵ Tokay, a.g.e.

SEBİL, ÇEŞME, UMUMİ HELALAR: Sebil, hayır için parasız su dağıtılan, etrafı parmaklıklı ve genellikle kubbe ile örtülü binalardır. Çeşme ve sebiller, çoğunlukla külliyelerin programları içindedirler. Helalar ise gerek cami ve gerekse külliyenin diğer binaları içinde gereği kadar mevcuttur.¹

Temizlik ve su içmek amacıyla yapılan çeşmeler Anadolu Türk Mimarlığında suyla ilgili yapılar içinde önemli bir yer tutar. Özellikle kentiçi su yapımını hızlandıran Osmanlı Devleti 16. Yüzyıldan sonra çok sayıda çeşme yaptırmıştır. Ana kaynaklardan künkler aracılığı ile saraylara, konaklara ve halka ait konutlara özel su dağıtımını sağlanmış ve hemen her sokakta bir ya da birkaç tane olmak üzere birçok çeşme hayır yapısı olarak kullanıma açılmıştır. Çeşme tasarımını oluşturan öğeler:

1. Asal Yapısal Öğeler

1. 1. suyun aktığı musluk
1. 2. Musluğun tutturulduğu taş ya da maden parçası musluk tablası
1. 3. Suyun boşaltıldığı ve biriktirildiği yalak

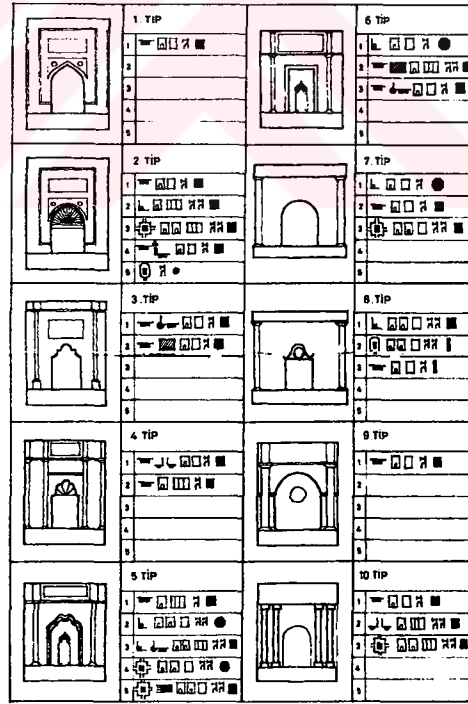
Şekil 9 Emin Ağa Kompleksi (M. Cerası)

2. İkincil Yapısal Öğeler

2. 1. Musluk bölümünü çevreden ayıran niş
2. 2. Nişi oluşturan kemer
2. 3. Nişin yüzü çeşme aynası
2. 4. Su kabı koymak için niş ya da konsol
2. 5. Yalak kenarında set
2. 6. Suyun depolandığı hazne
2. 7. Hazneyle oluşan kapalı mekanın örtüsü hazne örtüsü
2. 8. Gölgelemek ya da yağmurluk için saçak²

Çeşme tipolojisine örnekler;

1. Tip- Mihrimah Sultan Çeşmesi(1680),
2. Tip- Emetullah Valide Sultan Çeşmesi(1709)
3. Tip- Sadettin Efendi Çeşmesi(1741)
4. Tip- III. Osman Çeşmesi(1756)
5. Tip- Emirgan Meydan Çeşmesi(1783),
6. Tip- Eyüp Mihrişah Sultan Çeşmesi(1792)
7. Tip- Küçüksu Meydan Çeşmesi(1806)
8. Tip- II. Mahmud Çeşmesi, Beylerbeyi(1811)
9. Tip- Pertevniyal Kadın Efendi Çeşmesi(1871)
10. Tip- Abdülhamid Çeşmesi, Yıldız(1888)

Osmanlı Mimarisi'nde Çeşme Tipolojisi

Çeşme, kuruluşu, dekorasyonu, hatta çoğu zaman ihtiva ettiği kitabesiyle bir sanat eseri olarak mimarının konusu olduğu kadar hayati bir gıda olan suyu

¹ Akozan, a.g.e., s.305.

² Ödekan, s. 281-82.

temini, kolayca alınabilecek yere kadar getirip akıtmak bakımından bir su mühendisliği eseridir.¹

KÜTÜPHANE : "Tasnif edilmiş yazma ve basma kitapların bulunduğu yere verilen addır".² Medreselerde bulunan öğrencilerin ihtiyaçları için ve herkese açık olmak üzere külliye programı içinde, kitaplık binaları da yer almıştır.³

XVI. yüzyılda bağımsız bir yapı kimliğinde karşımıza çıkmayan kitaplıklar, bu yüzyılda yeni görünümlere kavuşmuş, kitapların camii ve medreselerin dolaplarında korunması geleneği bırakılmaya başlanmıştır. Böyle bir gereksinmenin doğuşunda, kitaba olan ilginin artması da yol açmış olabilir.⁴

HANKAH, KALENDERHANE (Zaviye, Dergah, Tekke vb.): Külliyelerin unsurları olmayıp, önemleri külliye yapılarının tarikatla ilgileri oranında artmıştır. Hankahlar birçok tarikatların zikir ve ayin yeri, Ortaçağ kültür merkezi görevini gördü. Dini müzik, sema, devran, şiir, edebiyat, tasavvuf ve felsefe bu çevrede gelişti.⁵

İstanbul'da bulunan tekkeler yerleşim düzenlerine ve tasarımlarının ana hatlarına göre üç gruba ayrılır.

Birinci grup; bu guruba dahil olan bütün tekkeler kagir olup yerleşim düzeni bakımından açık avlulu ve revaklıdır. Avlu etrafında ibadet-ayin mekanları, derviş hücreleri ve selamlık mekanları yer alır.(Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, Atik Valide Külliyesi)

İkinci grup; bu tekkelerde ibadet-ayin bölümü bağımsız olarak tasarlanmakta diğer bölümler bunların kuzeyinde, şadırvan avlusunun çevresinde, yekpare bir düzen arzitmeksizin dağınık biçimde yer almaktadır.(Ferruh Kethuda Tekkesi, Şah Sultan Tekkesi)

Üçüncü grup; "ev - tekkeler" olarak adlandırılan bu tekkeler İstanbul'da en yaygın olanıdır. Bu tekkeler tasarımları, cephe düzenleri ve ayrıntıları bakımından İstanbul'un geleneksel sivil mimarisiyle büyük yakınlık gösterir.(Yenikapı Mevlevihanesi, Galata Mevlevihanesi)⁶

MUVAKKİTHANE : Külliye bütünü içinde inşa edilen, vaktin tayinine yarayan aletlerin ve muvakkitin bulunduğu binalardır. Saatlerin, tanzim, ayarlama ve tamirlerine bakan memurlara muvakkit denirdi. Bu kişiler zamanlarının ilmi nücum yani kozmoloji bilimi ile meşgul olan alimlerdi. Usturlap (güneş irtifa aleti), güneş saati, rubu(çeyrek) tahtası, pusula, kıblenüma(kıbleyi gösteren), saat gibi aletler bulunan muvakkithanelerde aynı zamanda astronomi de öğretilirdi.⁷

¹ Önge, s. XX.

² Pakalın, II. Cilt, s. 246.

³ Akozan, s. 305.

⁴ Sözen, s. 60.

⁵ Ülken, s. 13-37.

⁶ Tanman, VII.cilt,s. 239.

⁷ Akozan, s. 305.

İMALTHANE: Bu yapılar önemli külliyelerde bulunur, kurşunhane, mumhane, simkeşhane (haddeden gümüş tel çekilen yer) gibi adlar alırlardı.

MEŞRUTA: Bu yapılar, satılmamak koşuluyla ve gelir getirmeleri amacıyla külliyelere vakfedilen ev, tarla gibi gayrimenkullerdir.

1.2. OSMANLI ÖNCESİ KÜLLİYELER

VII. yüzyıldan itibaren Türkistan'dan ve İran'dan gelen Müslümanların çevreyle kurdukları bağlar sonucu Türkleşmeye başlayan Anadolu, XI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren, sınırlı bir bölge dışında tümüyle Türklerin etkisi altındaydı. Eski kentlerde yerleşmeyi uygun gören Türkler, kısa zamanda islam dininin ve kendi toplum yapılarının gereklerine uygun bir mimari ortam yaratmışlardır. Böylece toplumun temel gereksinimleri sonucu, başta camii olmak üzere medrese, zaviye, türbe han ve hamam gibi değişik işlevli yapılar yapmışlardır.

Bu yapılar bazen tek başına, bazen de yaptıranın ekonomik ve politik gücünün göstergesi olarak külliye şeklinde değişik veya yakın işlevli yapıları bir araya getiren bir bütünlük içinde ele alınmışlardır.

Yapı toplulukları Osmanlılara kadar daha çok camii- medrese ve türbe birliği gösteren birbirine bitişik yapı grupları veya bloklardır. Bunlar birbirine bağlı olmakla birlikte, kendi başlarına mimari bütünlüğü olan ve gelişme gösteren bir özelliğe sahiptir.

Bu birleşik yapılar tek blok formları ile olduğu kadar yapılaş gayeleri ile de Osmanlı külliyesinin anlamının dışında kalmaktaysa da, Osmanlı külliyelerine bir hazırlık teşkil etmeleri açısından önemlidir.¹

Külliyelerin kökenleri Selçuk kentlerinde izlenebilir. Orta çağlarda dinin toplum üzerindeki egemenliği, yaşamın bir çok alanında etkili olmasına neden oluyordu. Bu nedenle mimari külliye oldukça eski bir işlem olgusuydu. Anadolu Selçuk kentleri hastane, hamam, okul ve bazen kervansaraylarla donatılmışlardı. Bünyesinde cami, medrese, türbe ve hamam olan Kayseri Huant Hatun Külliyesi(1238), Anadolu Selçuklu külliyelerinin ve bundan böyle gelişecek külliye geleneğinin ilk örneklerindendir.²

1.2.1. ARTUKLULAR DÖNEMİ (1098- 1408)

Anadolu'da ilk büyük eserler veren ve Zengilerle olan ilişkileri sonucu, daha sonra Selçuklu sanatını da etkileyen Artuklular, bir Türk beyinin oğlu olan Artuk bin Eksuk (Eksik) tarafından, Diyarbakır'da kurulmuş (1098- 1408), genellikle Fırat'ın çizdiği kavis içinde olan güney-doğu Anadolu ile Kuzey Suriye bölgelerine yerleşmişlerdir.³

Artuklular üç ana kol halinde hüküm sürmüşlerdir.

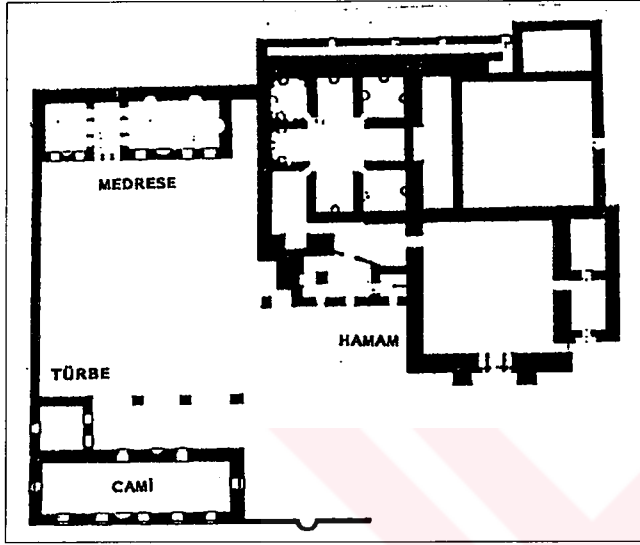
¹ Ceyhan, s.18.

² Erzen, s.8.

³ Köprülü, s.18

- 1- Hasankeyf Artukluları (1102-1232)
- 2- Mardin Artukluları (1106-1409)
- 3- Harput Artukluları (112-1124 ve 1185-1233) ¹

Artuklular döneminden Mardin'in güney-batı kesiminde birinci Mardin Artuklu Sultanı Necmeddin İlgazi ile kardeşi Eminateddin'e maledilen bir yapılar topluluğu vardır. Yapılar bugün iki kısım halinde toplanmıştır.²

Eminateddin külliyesi olarak bilinen birinci topluluk, Anadolu'nun en eski tarihli külliyesi olup, Artukoğlu Eminateddin tarafından başlanıp, kardeşi Necmeddin İlgazi tarafından bitirilmiştir (1108/09-1222 /23). Camii, medrese, maristan, hamam ve çeşmeden meydana gelen külliye, bir avlu etrafına toplanmış yapılarıyla bir birlik gösteren ilk yapı topluluğu olmasına karşın, yapılarının çokluğu ve yerleştirilmeleri açısından oldukça ileri bir külliye anlayışına işaret etmektedir. (Şekil-10)

Şekil 10 Eminateddin Külliyesi(S. Ünver)

Necmeddin külliyesi yada Camii-el Asfar diye bilinen ikinci topluluk Eminateddin külliyesinin biraz doğusundadır.³

1.2.2. MENGÜCÜKLER DÖNEMİ (1072 - ?)

Mengüçükler, Malazgirt savaşından sonra Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarki – Karahisar (Koğanya) şehirlerini içine alan bölgede hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Malazgirt savaşından sonra Alp Arslan tarafından Karasu ve Saltı nehirleri vadilerinin fethiyle görevlendirilen Mengüçük Gazi, kısa sürede Erzincan, Kemah ve Divriği'yi hakimiyeti altına alarak kendi adıyla anılan beyliği kurmuştur(1072).

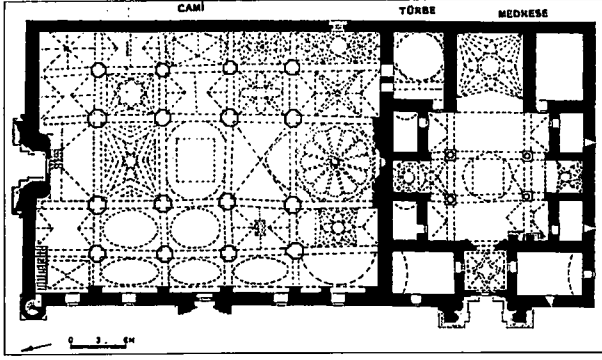
Mengüçük Gazi'nin oğlu Emir İshak'ın ölümünden(1142) sonra Mengüçüklü Beyliği ikiye ayrılmıştır. Oğullarından biri Divriği'de, diğeri de Erzincan ve Kemah'da beyliklerini sürdürmüşlerdir.⁴

¹ Osmanlı Ansiklopedisi, s.15-16

² Altun, s. 66.

³ Altun, s. 14.

⁴ Osmanlı Ansiklopedisi, s.10

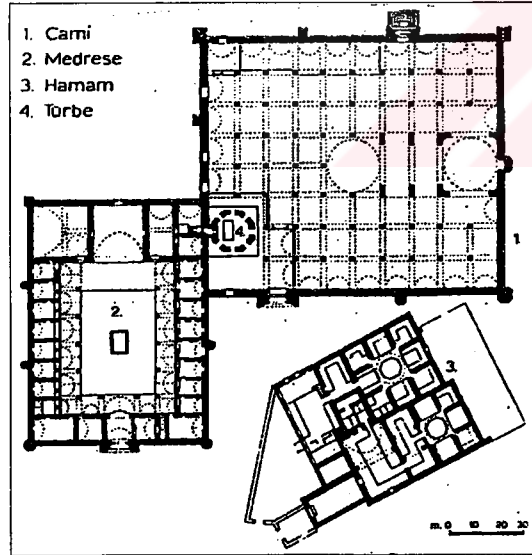
Şekil 11 Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi(O. Aslanapa)

Anadolu'da Artuklular'ın Eminiddin külliyesinden sonra, ikinci yapı topluluğu Mengüçlü Ahmet Şah ve karısı Adil Melike Turhan Melik tarafından Divriği'de 1228 /29–1240 yıllarında yaptırılmıştır.

Divriği Ulu Camii ve Turhan Melik Şifahanesi olarak tanınan camii, darüş-şifa ve türbeden meydana gelir.¹(Şekil-11)

1.2.3. ANADOLU SELÇUKLULAR DÖNEMİ (1078- 1308)

Anadolu Selçuklu Devleti, 1071'deki Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'da olan büyük göçler ve Moğollar'ın önünden kaçan büyük Türkmen akınları sonucu kurulmuştur. Hızla Anadolu'nun fethini tamamlayan Kutalmışoğlu Süleyman Şah 1078'de Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlı bir sultanlık oluşturmuş ve kısa bir süre sonra da bağımsızlığını ilan etmiştir. Başkent olarak önce İznik sonra da Konya'yı seçmişlerdir. Anadolu Selçukluları 1248 yılına kadar egemenliklerini sürdürmüşlerdir. 1248 yılından 1308 yılına kadar olan sürede ise İlhanlıların denetimi altında hiçbir nüfuz ve siyasi önemleri kalmamıştır. Osmanlıların büyümeleri ve yöreye egemen olmaları ile 1308'de tarih sahnesinden çekilmişlerdir.²

Şekil 12 Huand Hatun Külliyesi(M. Akok)

Anadolu Selçuklu eserlerinin büyük çoğunluğu kesme taştan yapılmıştır. Bu malzemenin gerektirdiği teknik özellik, Anadolu Selçuklu Mimarisi'nin başlıca karakteristiğini teşkil etmiştir. Yapı komplekslerinde binanın dışı, iç bölümler ile ilgisi az olan bir sağır duvar halindedir. Bu duvar kendi başına bir bütün sayılmış ve yer yer payelerle, kale burçları şeklinde elamanlarla süslenmiş ve canlandırılmıştır.³ Alaaddin Keykubad I. dönemi(1220-1237) Anadolu Selçuklularının en parlak devridir. Gerek siyasi ve ekonomik bakımdan, gerek sanat yönünden artık Selçuklu Devleti zirvesine erişmiştir.

Anadolu Selçuklu dönemine ait külliyeler olarak kabul edilen ve camii–medrese –türbe birliği gösteren yapıların ilki ise; Kayseri Huand Hatun Külliyesi'dir. Anadolu Selçuklularının ilk külliyesi olan bu kompleks; camii, medrese, türbe ve

¹ Aslanapa, s. 116-117

² Ceyhan, s. 22.

³ Eldem, Türk Mimari Eserleri, önsöz

hamamdan meydana gelmiştir. I. Keykubad 'ın hanımı Mahperi Hatun tarafından yaptırılmış, oğlu II. Keyhüsrev zamanında 1238'de tamamlanmıştır¹(Şekil-12)

1.2.4. BEYLİKLER DÖNEMİ (1308 - 1453)

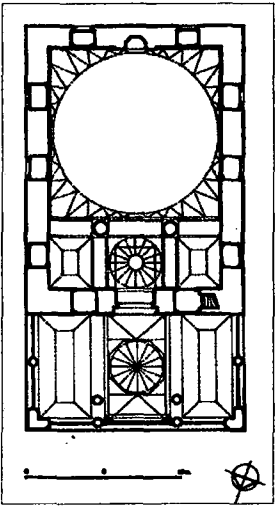
Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1308 yılında son hükümdarının ölümüyle başlatılan Beylikler Döneminde, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan eden ve giderek güçlenen Türkmen beylikleri varlıklarını kanıtlamak istercesine yoğun bir imar faaliyetine girişmiştir. Çeşitli Beylikler devraldıkları Selçuklu sentezinin yanısıra yeni denemelere girerek sanat tarihi açısından son derece renkli, ilginç bir dönem yaratmışlardır. Anadolu Beylikleri'nin bağımsız bazı üslup çeşitlemelerine rağmen, sanatları birbirleriyle ilişkilidir.

Beylikler devri sanatına büyük ölçüde yön veren Osmanlılar olmuştur. İlk olarak Söğüt civarına yerleşen Osmanlılar 14. Yüzyıl sonuna kadar giderek güçlenerek Hamit, Saruhanlı, Aydın, Germiyan, Karaman ve Candar Beyliklerini ortadan kaldırarak sınırlarını Fırat Nehrine kadar genişletip Anadolu'nun hakimi olurlar. Osmanlıların 1331. de ele geçirip merkez yaptığı İznik, Beylikler Devri mimarisinin en yoğun ve tipik eserlerine sahiptir.

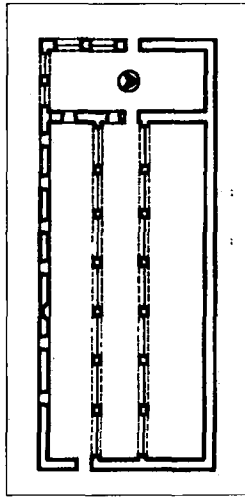
Camiler: Dini mimari alanında en yaygın ve devrin karakterini en iyi belirleyen yapılar camii ve mescitlerdir. Tipolojik olarak bu yapıları, her bölgede örneklerine rastladığımız altı ana grupta toplayabilir.²

- 1- Eş değerde çok üniteli camiler(Şekil-13)
- 2- Bazilikal tipte camiler(Şekil-14)
- 3- Tek kubbeli, Küp mekanlı camiler(Şekil-15)
- 4- Kufe tipli camiler(Şekil-16)
- 5- Transept tipli(çapraz sahnalı) camiler(Şekil-17)
- 6- Zaviyeli camiler ve Merkezi kubbeli camiler(Şekil-18, 19)

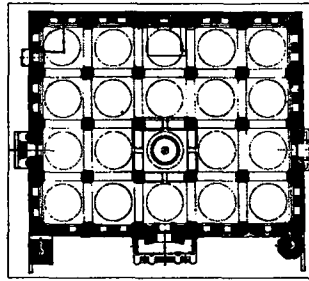
Son iki grup dışında diğer tipler Selçuklu camilerinin uzantısıdır.

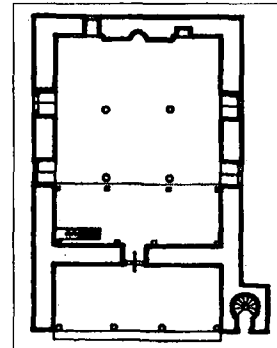
15 Hacı Özbek Camii

Şekil 16 Ermenek Ulu Camii

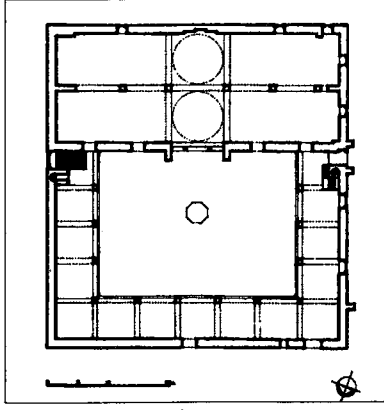
Şekil 13 Bursa Ulu Camii

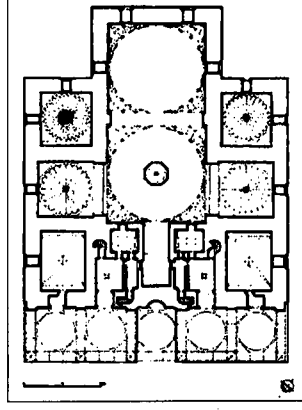
Şekil 14 Candaroğlu Mahmut Bey Camii

¹ Aslanapa, s. 126

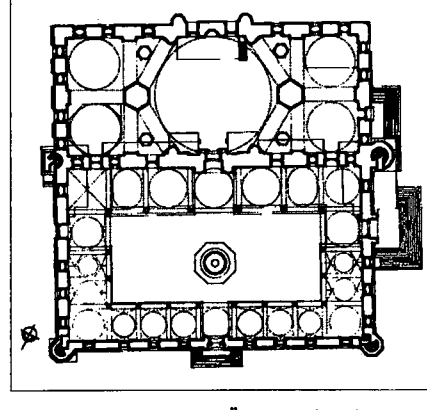
² Öney, s. 2,3,4.

Şekil 17 Selçuk İsa Bey Camii

Şekil 18 Bursa Yeşil Camii

Şekil 19 Edirne Üç Şerefeli Camii

Medrese ve Darüşşifalar: Beylikler devri medreseleri ve şifahaneleri Selçuklu devrinde olduğu gibi, açık bir avlu etrafını kuşatan odalardan ve eyvanlardan oluşur. Beylikler devrinde, kapalı avlulu kubbeli medreseler de vardır.¹

XIV. yüzyılının son yarısından itibaren, Anadolu Selçuklularında görülen birleşik yapılar yerini tek tek bağımsız yapılardan ibaret külliyele bırakmıştır. İlk olarak Osmanlı Beyliğinde yeni bir anlayışla ele alınan külliye mimarisi gelişmesine devletin ilerlemesiyle paralel olarak sürdürürken, imaret (aşhane) gibi bir mimari tipinde külliye ana unsurlarından biri olması ile kendine has bir anlam kazanmıştır. Aynı devirlerde Beyliklerde görülen erken tarihli külliye mimarisi Anadolu Selçuklu etkisinde kalmış, bu yeni yaklaşıma bir şey katmamıştır. Osmanlı devletinin idaresi altında devam eden bazı beyliklerde ise külliye mimarisinin Osmanlı etkisinde kaldığı görülür. Dikkati çeken durum, bu beyliklerde külliye anlayışının Osmanlı idaresine geçince başlamış olmasıdır.²

1.2.5. OSMANLI KÜLLİYELERİ

Horasan bölgesinden gelen ve Süleyman Şah'ın oğlu olan Ertuğrul Bey idaresinde Doğu Anadolu'da bir süre dolaşan Oğuzların Kayı boyuna mensup Türkler, Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat (1219-1236) tarafından önce Ankara civarında Karacadağ dolaylarına yerleştirilmişlerdir. Daha sonra hizmetlerinden dolayı Ertuğrul Bey'e "uç" da, yani Bizans sınırında Söğüt çevresi verilmiştir. Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra oğlu Osman Bey (1299-1326) Karacahisar, Bilecik, Inegöl, gibi Bizans şehirlerini alarak 1299'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Orhan Bey tarafından 1326'da alınan Bursa Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuştur. Daha sonra Edirne başkent olmuş, 1451'de tahta çıkan II. Mehmed'in 1453'de İstanbul'u almasıyla imparatorluğun başkenti buraya taşınmıştır. Osmanlılar XVI. yy. da en parlak dönemlerini yaşamışlar. XVII.yy. sonuna doğru İmparatorluğun eski gücü kalmamışsa da 1699 Karlofça Antlaşması'na kadar hiçbir arazi kayıpları olmamıştır. Avrupa'daki bu ilk gerilemeden sonra 224 yıl süren gerileme devri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp 1923'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sona ermiştir.³

¹ Beylikler devri medreselerine örnekler; Eğridir Dünder Bey Medresesi(1302), Amasya Bimarhanesi(1309), Bursa Yıldırım Medresesi(1399). Öney, a.g.e., s. 17,18,19.

² Reyhanlı, s. 161-62.

³ Aslanapa, s. 218-19

Osmanlılar XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren külliye tesis etmeye başlamışlardır. Şehirlerde ya da küçük iskan ünitelerinde kurulan külliye Türkleşmenin yanısıra büyüme ve gelişmeyi de sağlamışlardır. "Stratejik yollar üzerindeki menzil siteleri ise, ticari yaşama katkıda bulunup, oraya canlılık kazandırmanın yanısıra, bunlar camii ya da mescit de ihtiva etkileri hatta bazılarında mektep ve zaviye gibi kuruluşlar da bulunduğundan, ülkede bir yandan Türkleşme zincirini yaygınlaştırıp güçlendirmiş, diğer yandan da askeri destek alanı yerine geçmişlerdir." Ayrıca sultan, vezir ve devletin ileri gelenleri tarafından imar- iskan, eğitim ve yüksek öğretim, ticari politik gayelerle kurulan külliyelerin, kuranların kendi mallarından yaptıkları zengin vakıflar sayesinde devamlılıklarını da sağlamıştır.¹

Osmanlı külliye mimarisi gösterdikleri özelliklere göre üç bölümde incelenir.

- 1-İlk Devir Osmanlı Külliyesi(1299-1437)
- 2-Klasik Devir Osmanlı Külliyesi(1437-1703)
- 3-Son Devir Osmanlı Külliyesi(1703-1876)

İLK DEVİR OSMANLI KÜLLİYELERİ (1299 – 1437)

Osmanlıların ilk devirlerindeki yerleşme ve kuvvetlenme siyaseti, mimaride de kendini göstermiştir. Osmanlılarda külliye, devlet yapısının yarattığı bir mimari organizasyon olmuş ve devletin ilerlemesiyle paralel bir gelişme göstermiştir. Zaviyeli camilerden gelişmiş şekli olan, dağınık ve geniş programlı plan şemalarına sahip fakat henüz merkezî fikir ve geometrik düzenden uzak ilk devir Osmanlı külliyesi, klasik döneme hazırlık ve araştırma devresini teşkil etmeleri bakımından önemlidir. Yapıların program açısından gelişmesi bu ilk devrede tamamlanmıştır.

Bursa'da yer alan XIV. ve XV. yüzyıllara ait külliye, külliye oluşturulan çeşitli yapıların birbirleriyle geometrik bakımdan bağlantılı olmak yerine, topoğrafyaya göre yerleştirildikleri için, belirgin bir bütünlüğe sahip değildir(örnek: Orhan Gazi Külliyesi, I. Murat Hüdavendigâr Külliyesi, Yıldırım Külliyesi).²

İlk devir Osmanlı külliyelerinin genel özellikleri;

- İlk devir Osmanlı külliyesi; külliye ana elemanları başta olmak üzere, geniş programlı, genellikle de bütün ana unsurları ile birlikte inşa edilmişlerdir.
- İlk şehir külliyesi, yerleşmelerin çekirdeğini teşkil etmiş, çevrelerinde yeni semtler doğmuştur.

¹ Cezar, s. 348.

² Kuran, s. 15.

- Külliyeler ounlukla Şehre hakim yüksek tepelerde inşa edilmiş, külliye yi oluşturan yapılar arazinin topoğrafik yapısına uygun olarak yerleştirilmiştir.
- Külliye yapılarının yerleŐtirilmesinde bir geometrik düzen ve simetri kurulamamıŐ, yapılar birbirine yakın inşa edilmesine karşın, genellikle bir evre duvarı içine alınmamıŐlardır.
- İlk Osmanlı külliyelerinde camii, külliye nin merkezinde ve Osmanlıların iskan ve gelişme siyasetine uygun olarak genellikle zaviyeli tipte inşa edilmiştir.
- İlk Osmanlı külliyelerinde medreseler camiye eŐdeėer büyüklükte ele alınmıştır.
- Külliyelerin önemli bir unsuru olan imaret; aşhane ilk bu dönemde bağımsız bir yapı olarak inşa edilmiştir.
- Külliye nin hamamı genellikle diğer yapılardan uzağa inşa edilmiştir.
- Malzeme olarak taş ve taş-tuğla kullanılmıştır.

İlk Osmanlı külliyelerinin dağınık ve geniş programlı plan Őemaları, külliye mimarisinin bir araştırma devrine işaret etmektedir.

Anadolu'da Artuklu ve Selçuklular'dan sonra ilk külliye, İznik' de surların dıŐına Orhan Gazi tarafından 1325'de zaviyeli camii ve hamamdan ibaret basit bir yapı topluluğu olarak kurulmuştur. Yine İznik' de Süleyman Paşa Medresesi en eski Osmanlı medresesidir.

Bursa'daki ilk külliye olan Orhan Gazi Külliyesi, Şehir zaptedildikten 13-14 yıl kadar sonra, kalenin eteklerine, 1336-39'da yaptırılmıştır. Külliye yi camii, medrese, imaret, mektep, hamam ve han meydana getirmektedir. Gerek yapıların sayısı, gerek yerleştirilmeleri bakımından diğer Osmanlı külliyelerinin öncüsü olmuştur. Osmanlılarda bağımsız olarak ilk aşhane bu külliye ile ortaya çıkmıştır. Yapılar yan yana inşa edildikleri halde, aralarında simetrik bir düzenden söz etmek mümkün değildir.¹

Bursa'da ikinci külliye, Murad Hüdavendigar K lliyesidir. I. Murad tarafından, Orhan Gazi K lliyesinden daha küçük fakat daha değişik bir biçimde ekirge' de bir tepe üzerinde 1365-66 yıllarında inşa ettirilmiştir. Külliye; iki kat halinde altta camii, üstte medrese, imaret, türbe ve hamamdan meydana gelmiştir. Camisi diğer yapılardan yüksek olan külliye de, yapılar birbirlerine yakın olmakla beraber, belli bir evre duvarı içine veya aynı avluya alınmamıŐlardır ve aralarından sokaklar geçmektedir.

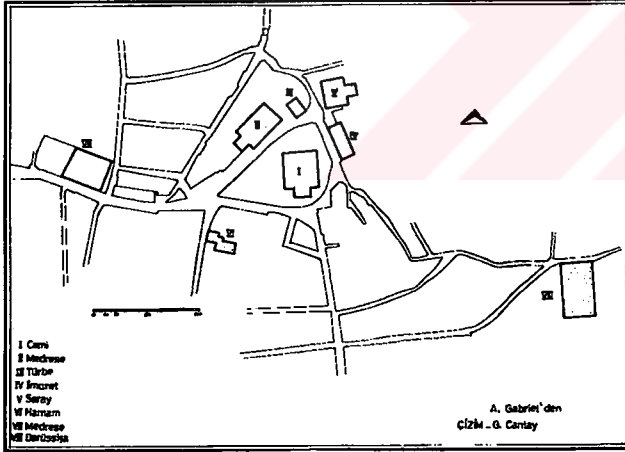
¹ Ceyhan, s. 31-32.

Mudurnu'da Yıldırım Bayezıt tarafından 1382'de yaptırılan Yıldırım Külliyesi, tek kubbeli bir camii, bir çifte hamam ve büyük bir medreseden ibarettir. Bugün medrese tamamen yıkılmıştır.¹

0 100 500 1000
MT.

Şekil 20 İlk devir Bursa külliyelerinin dağılımı(M. Cerası)

Yıldırım Külliyesi, 1390-95 yıllarında Yıldırım Bayezıt tarafından Bursa'da yaptırılmıştır. Külliye, camii, medrese, türbe, hamam, darüşşifa, imaret ve bedestenden ibarettir. Bu zamana kadar yapılmış külliyelerden daha gelişmiş bir plana sahiptir. Diğer külliye yapılarına ilave olarak darüşşifası ve bedesteni ile külliye mimarisinde bir aşama teşkil etmektedir. Ayrıca bedesten Osmanlı mimarisinin en erken tarihli bedestenlerinden biridir.(Şekil-21)

Şekil 21 Bursa Yıldırım Külliyesi(G. Cantay)

İlk devir Osmanlı külliyelerinin en önemlilerinden biri olan Yeşil Külliyesi de diğerleri gibi, şehrin yüksek ve manzaraya hakim bir tepesi üzerine 1414-24 yıllarında yapılmıştır. Camii, türbe, medrese, imaret ve hamamdan oluşan külliye Çelebi Sultan Mehmet zamanında başlanıp, II. Murat zamanında bitirilmiş olup, mimari Hacı İvaz' dır. Yapılar diğerlerindeki gibi, birbirine yakın, fakat belli bir çevre duvarı içinde değildir.

¹ Aslanapa, s. 224-25.

II.Murad'ın saltanatının sonlarına kadar yapılan külliyeler, Osmanlı külliye mimarisinin öncüleri olmuşlardır. Bursa'da, 1424-26 yıllarında yapılan Muradiye Külliyesi, artık gelişmiş olan külliye anlayışının bir temsilcisidir. Camii, medrese, imaret, hamam ve 13 türbeden oluşan külliyyede, yapılar, arazinin durumuna uygun bir şekilde yerleştirilmişse de, aralarında artık bir simetri ve birlik prensibinin gelişmeye başladığı görülmektedir. Türbeler hariç, külliyenin bütün yapıları aynı çizgi üzerinde sıralanmıştır.¹

KLASİK DEVİR OSMANLI KÜLLİYELERİ (1437 – 1703)

Klasik devir Osmanlı külliyesi gelişimleri ve gösterdikleri özelliklere göre üç bölümde incelenmektedir.²

- Sinan Öncesi Külliye (Fatih ve II. Bayezid Devirleri)
- Sinan Devri Külliye
- Sinan Sonrası Külliye

SINAN ÖNCESİ KÜLLİYELER

Osmanlı klasik mimarisinin felsefe ve biçimleri Fatih döneminde (1451-1481) belirleme başlamıştır. Bir beyliğin sınırlı dünya görüşünden, bir imparatorluğun geniş açılı dünya görüşüne geçiş için gerekli psikolojik engel, Fatih zamanında aşılarak, özgün ve evrensel Osmanlı klasik mimarisine geçilmiştir. Bu geçiş Osmanlı külliyesinin Bursa'dan İstanbul'a geçirdiği köklü biçimsel değişimde en anlamlı ifadesini bulmuştur.³

Osmanlı Devleti'nin imparatorluk halinde genişlemeye başlaması ile birlikte başta İstanbul olmak üzere, büyük şehirlerde külliye yapımı hızlanmıştır. Selatin külliyelerinin yanısıra vezir, valide sultanlar tarafından da külliye yapılırken, yollar üzerindeki külliyelerin önemi de artmıştır.

İlk Osmanlı devri, külliye mimarisinin bir araştırma devri olmuş, geometrik ve simetrik bir düzen ancak Fatih devrinde kurulmuştur. Bu devirden itibaren Osmanlı külliye mimarisini iki yönde incelemek mümkün olmaktadır.⁴

1. Şehir külliyesi;

Selatin Külliye veya Büyük külliye.

- İstanbul Fatih Külliyesi/1462-70, (şekil-22)
- Edirne II.Bayezid Külliyesi/1484-88,(şekil-23)
- Amasya II. Bayezid Külliyesi(1486)
- İstanbul II. Bayezid Külliyesi(1501-06)

¹ Ceyhan, s. 33

² Tokay, s.122

³ Kuran, s. 15

⁴ Reyhanlı, s. 180-81

Vezir ve Valide Sultan Külliyesi

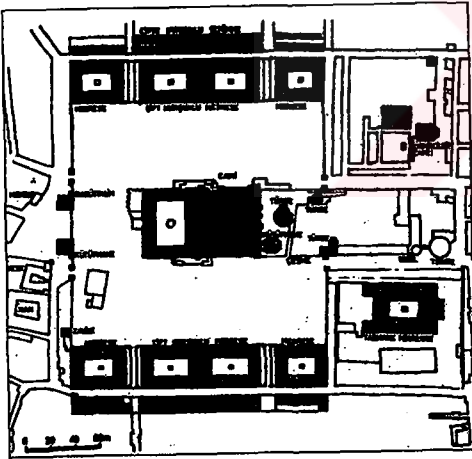
- İstanbul Mahmud Paşa Külliyesi(1462-67),
- Afyon Gedik Ahmed Paşa Külliyesi(1472),
- Davud Paşa Külliyesi(1485)

2. Hac ve Sefer Yolları üzerindeki menzillerde ve derbentlerde yapılan külliyeler.

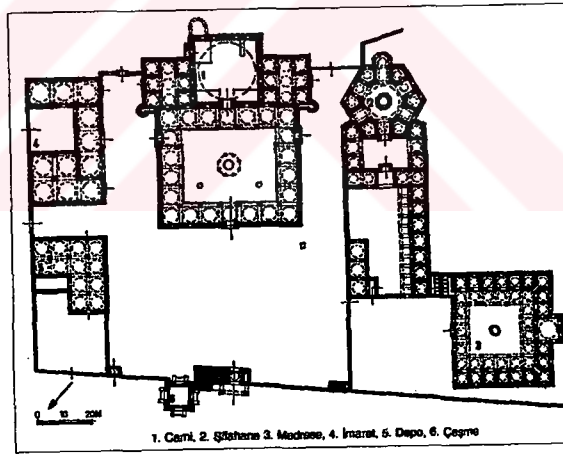
- Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi(1523)
- Sincanlı Sinan Paşa Külliyesi(1525-26)
- Bozüyük Kasımpaşa Külliyesi(1528)

İlk devir külliyelerin hazırladığı gelişmenin ilk basamağını Fatih külliyesi(1463-1471) oluşturmaktadır. Fatih külliyesinde eksenlere dayalı bir planlama sistemi uygulanarak merkezi ve kademeli bir mimari düzen yaratılmıştır. Külliye camii, medrese, tabhane, imaret, darüşşifa, hamam ve kervansaraydan meydana gelen geniş programlı bir külliye dir.(Şekil-22)

İstanbul Fatih külliyesine kıyasla daha az simetrik olan Edirne II. Bayezit külliyesinde (1484-1488) de dik açılı eksenlere bağlı geometrik bir yerleşme görülür. Külliye merkezinde camii, doğusunda aşhane ve erzak deposu, batısında şifahane ve tıp medresesi yer alır.¹(Şekil-23)

Şekil 22 İstanbul Fatih Külliyesi (M. Cezar)

Şekil 23 Edirne II. Bayezit Külliyesi (O. Aslanapa)

Bu "merkeziyetçi- simetrik ve geometrik" düzenin uygulandığı külliyelerde genel planlama ve yapıların yerleştirilişi açısından iki şema ortaya çıkmıştır.

Birinci şemada: Camii kendi iç avlusu ile büyük bir dış avlunun ortasında, diğer yapılar bu dış avlunun çevresinde, geometrik ve dik açılı bir düzen oluşturmaktadır.(Şekil-22)

Fatih külliyesi ile ortaya çıkan ve daha sonra devirlerdeki Selatin külliyelerinin öncüsü olan bu şema, Sinan tarafından çok benzer bir şekilde Süleymaniye

¹ Kuran, s. 15.

külliyesinde de kullanılmıştır. Dış avlu ortasındaki camii ve iç avlusu şeması ise devrin sonuna kadar aynen devam etmiştir.

İkinci şemada: Camii merkezde, külliye yapıları caminin doğu ve batısında geometrik dik açılar gözetilerek yerleştirilmiştir. (örnek: Edirne Bayezıt Külliyesi, Amasya Bayezıt Külliyesi)

Edirne ve Amasya Bayezıt II külliyelerinde görülen bu şema, sadece bu iki yapıda kullanılmış, daha sonraları tekrar edilmemiştir.

Sinan öncesi (Fatih ve II. Bayezıt dönemi) külliyelerinin genel özellikleri:

- Külliye programı açısından geniş kapsamlı inşa edilmişlerdir.
- Külliye camilerinde, ilk devirde olduğu gibi genellikle zaviyeli tip hakimdir.
- Külliye programı içinde yapılan hanlar ticari merkezlerinin gelişmesine yardımcı olmuştur.(İstanbul'da Elçi Hanı-Atik Ali Paşa Külliyesi).
- Medreseler sayıca artmış ve devrin en ileri ilim müesseseleri niteliğini kazanmıştır.¹

SİNAN DEVRİ KÜLLİYELERİ

Sinan yeniçeri ocağına devşirme olarak Yavuz Sultan Selim'in tahta çıktığı 1512 yılında alınmış, İstanbul'da eğitim görmüştür. Sinan'ın taşra hizmeti ile acemi oğlanlık dönemi 1512 ile 1521 yılları arasında olmak üzere en fazla dokuz yıl sürmüştür.

1530'lu yıllar Sinan'ın mimar olarak deneyiminin arttığı, kendini Hassa mimarlığına hazırladığı yıllardır. Çabaları boşa gitmeyecek, mimarbaşı Acem Alisi'nin ölümü üzerine boşalan başmimarlığa getirilecektir.

Onyediyedi yıl yeniçeri olarak çalıştıktan sonra, 1538 yılında başmimarlığa atanan ve ölünceye kadar kesintisiz bu makamda kalarak Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad zamanlarında Osmanlı klasik mimari üslubu ile özdeşleşmiş olan Sinan bin Abdülmennan, dünya yapı sanatının gelmiş geçmiş en büyük ustalarından biridir.²

Hassa başmimarı olarak Sinan'ın yüklendiği ilk önemli iş, İstanbul Haseki Hürrem Sultan Camii ve medresesidir. Bunları hızla bitirmiş, Üsküdar Mihrimah Sultan külliyesinin yapımına başlayacağı sırada Şehzade Mehmed'in genç yaşta ölümü üzerine, Sultan Süleyman oğlu Şehzade Mehmed'in türbe ve camininin tasarımıyla Sinan'ı görevlendirmiştir. 1548 yılında tamamlanan Şehzade Mehmed Camii, Sinan'ın ilk büyük eseri, Osmanlı Mimarisi'nin evrensellik yolunda ulaştığı ilk aşamadır.³

¹ Tokay, s. 204

² Kuran, s.16

³ Kuran, a.g.e., s.19

1538 yılından Şehzade Mehmed Camii'nin tamamlandığı 1548 yılına kadar geçen süre Sinan'ın olgunlaşma yıllarıdır. Sinan Yeniçeri Ocağı'nda edindiği geniş yapı deneyimi ile 1531 yılından başlayarak İstanbul'da gerçekleştirdiği sakıflı binalarla(örnek: Haseki Hürrem Sultan Camii, Çavuşbaşı Camii) artırdığı mimari bilgisini bu on yıllık sürede pekiştirmiş, Osmanlı klasik üslubunun ilkelerini bu dönemde ortaya koymuştur.

Külliye mimarisi klasik devirde ve Sinan'ın elinde olgunlaşmıştır. Sinan külliye fikrinde, merkezîyetçi anlayışı ve geometrik sistemi geliştirmiştir. İlk devirlerde büyük bir problem olan ve yapıların yerleştirilmesini etkileyen arazi Sinan'ın ustaca kullanışı ile bir sorun olmaktan çıkmış, bazen külliyelerin yapımı için seçilen tepeler, yapıların setlere kademeler halinde yerleştirilmeleri için ideal hale gelmiştir. Sinan'ın külliye mimarisinde uyguladığı ve en önemli özelliklerinden biri, yeni yapı tipleri ve ideal yerleştirme programı ararken, daima eskiye dönmesi ve geleneklerden yararlanarak onları geliştirmesi olmuştur. Sinan külliye mimarisinde merkezî şema fikrini geliştirmiştir. Külliye mimarisine uyguladığı bu merkezîyetçi anlayış ve geometrik şema hem şehir hem de menzil külliyelerinde görülmektedir.¹

Sinan devri külliyelerinin sınıflandırılması;

1. Şehir külliyyəleri
 - a. Selatin Külliyyəleri - Şehir külliyyəlerinde geometrik düzen ve merkezî planlama
 - b. Paşa ve Vezir külliyyəleri - Cami-Medrese ilişkisi
2. Kervan ve sefer yolları üzerindeki menzil ve derbendlerde yapılan külliyeler
3. Karma külliyeler
4. Küçük külliyeler – medrese külliyyəleri(örn: Esekapı İbrahim Paşa Külliyesi)

1. ŞEHİR KÜLLİYELERİ

a. SELATİN KÜLLİYELERİ

Selatin külliyelerinde merkezde cami yer almakta ve külliyenin diğer yapıları cami ve dış avlusu etrafında toplanmaktadır.

Sinan'ın külliyelerinde kullandığı en önemli plan şemalarından biri Fatih Külliyesi planlama sistemidir. Sinan, yaklaşık aynı yerleştirme sistemini Süleymaniye külliyesinde uygulamıştır. Fatih külliyesinden farklı olarak ele alınan büyük avlu dört yanda duvarlarla çevrilerek bu alan sadece cami ve Kanuni ve Hürrem Sultan türbelerine ayrılmıştır. Ayrıca, büyük avluyu üç yandan saran külliye yapıları farklı kotlara oturtularak topoğrafyanın da en iyi şekilde kullanıldığı organik bir yerleşme düzeni elde edilmiştir.²(şekil-24)

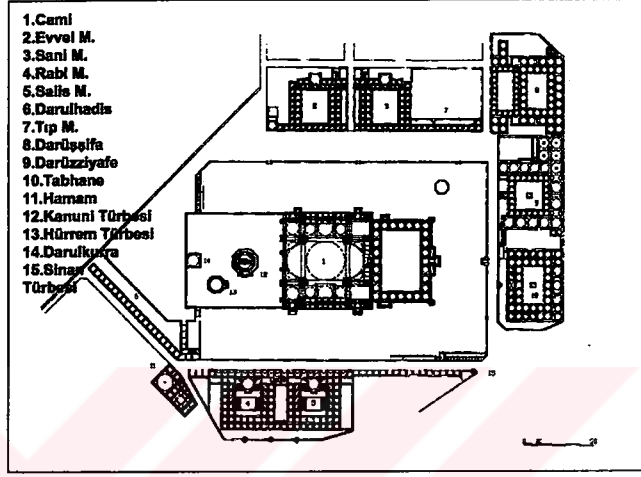
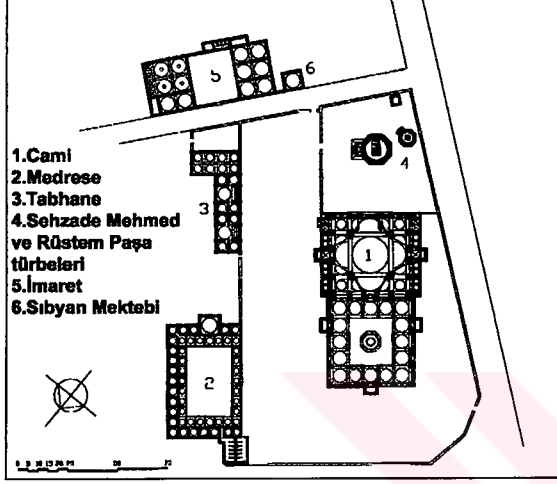
¹ Tokay, s.206

² Kuran, a.g.e., s. 73

Sinan geometrik açılı planlama düzenini diğer külliyelerinde de uygulamıştır.(örnek: Edirne Selimiye Külliyesi)

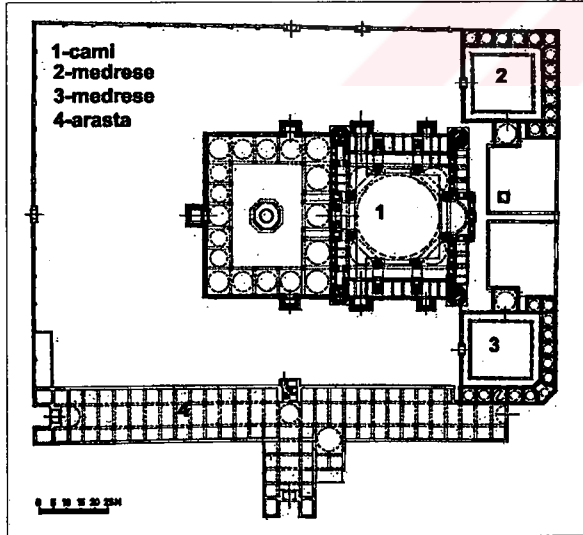
Örnekler:

- İstanbul Şehzade Mehmed Külliyesi/1543 (şekil-24)
- İstanbul Süleymaniye Külliyesi / 1550-57 (şekil-25)
- Edirne Selimiye Külliyesi/ 1569-75 (şekil-26)

Şekil 24 Şehzade Mehmed Külliyesi (D. Kuban)

Şekil 25 Süleymaniye Külliyesi (D. Kuban)

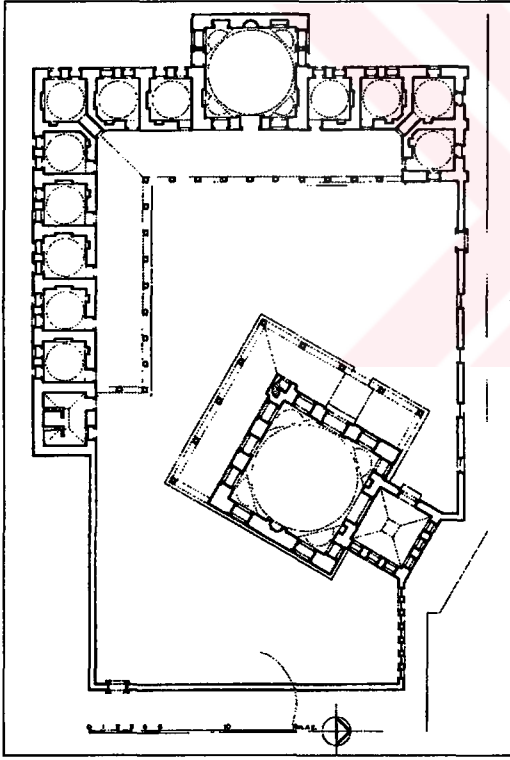
Şekil 26 Edirne Selimiye Külliyesi (O. Aslanapa)

b. PAŞA VE VEZİR KÜLLİYELERİ

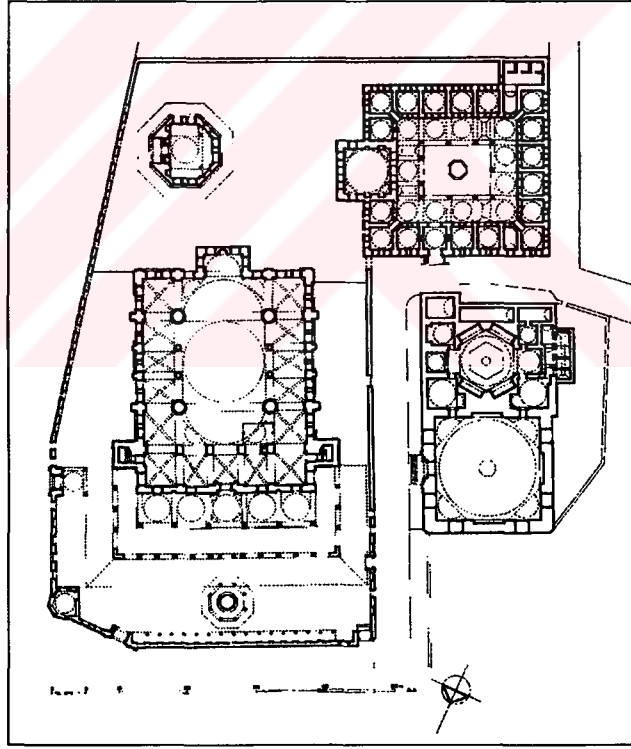
İlk örneği Anadolu Selçuklularında görülen (Hacı Kılıç Camii ve medresesi) cami ve avlu revakları arkasında medrese hücrelerinden oluşan plan şeması (medrese-cami), Sinan tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Sinan'dan önce, İnegöl İshak Paşa ve Manisa Valide Sultan külliyelerinde uygulanan medrese-cami birliği, Sinan tarafından geliştirilerek uygulanmıştır. Cami ve medrese avlularının ortak olduğu bu tipte avluda bir şadırvan yer alır.¹

Örnekler:

- Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi/1553,
- Topkapı Kara Mehmed Paşa Külliyesi/1554-58,
- Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi/1566'dan sonra²,
- Eyüp Zal Mahmud Paşa Külliyesi/1566-68,
- Kadırga Sokullu Külliyesi/1571-72,
- Üsküdar Şemsi Paşa Külliyesi/1580-81 (şekil-27)
- Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi/1586-7 (şekil-28)

Şekil 27 Üsküdar Şemsi Paşa Külliyesi (A. Kuran)

Şekil 28 Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi (A. Kuran)

¹ Tokay, a.g.e., s.208

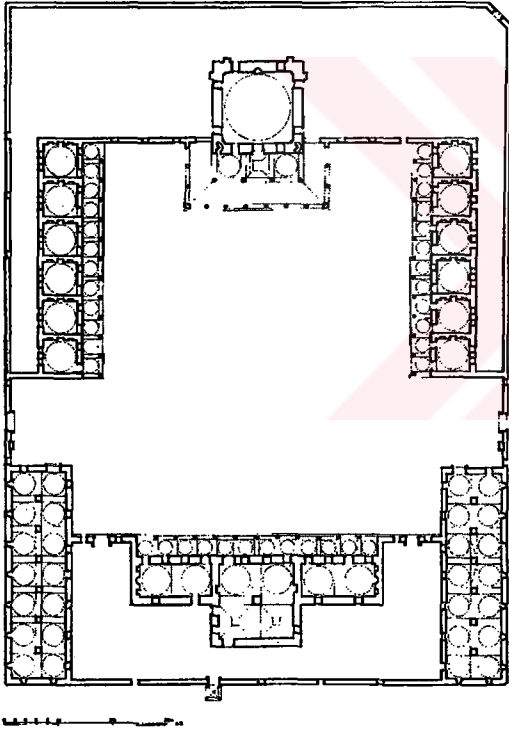
² Kuran, a.g.e., s.123

2. KERVAN VE SEFER YOLLARI ÜZERİNDEKİ MENZİL VE DERBENDLERDE YAPILAN KÜLLİYELER

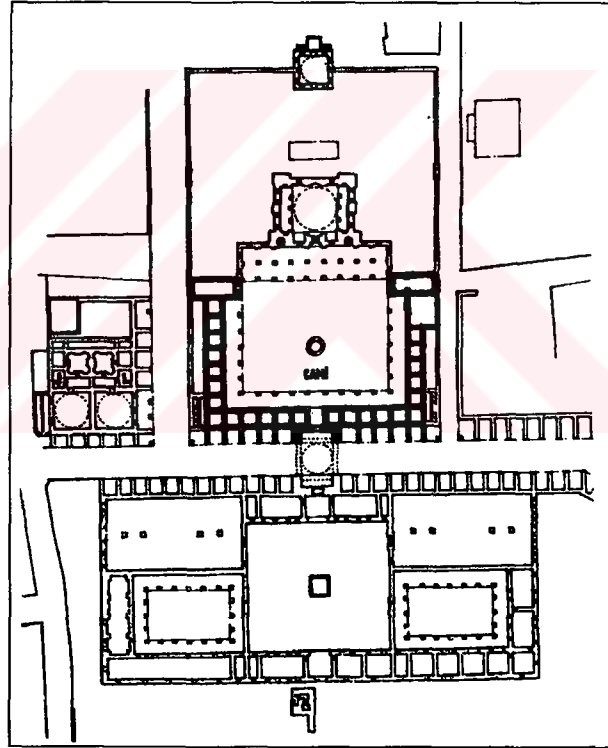
Sinan'la birlikte gelişen ve daha sonra da devam eden bu tip külliyeler, iki blokta toplanmakta ve bu iki bloğun arasından geçen sokağın iki yanına dükkanlar yapılarak arasta şeklinde değerlendirilmektedir. Arasta külliye yapıları için birleştirici bir unsurdur. Bu külliyelerde cami genellikle ayrı bir çevre duvarı içinde ve tek kubbeli yapılmıştır. Bu tip külliye şemasında planın nüvesini konaklama ve ticari etkinlik oluşturmaktadır. Menzillerde yaşayan nüfus kentlere oranla daha az olduğundan, camiler daha küçük boyutta tutulmakta ve en güçlü kütle ifadesi kervansarayla ortaya konulmaktadır.¹

Örnekler:

- İlgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi
- Şam Sultan Süleyman Külliyesi/1554-55 (şekil-29)
- Lüleburgaz Sokullu Külliyesi(şekil-30)

Şekil 29 Şam Süleymaniye Külliyesi(A. Kuran)

Şekil 30 Lüleburgaz Sokullu Külliyesi (İ. Y. Aşkun)

3. KARMA KÜLLİYELER

Bazı külliyelerde kent içi ve menzil külliyesi özellikleri birleştirilmiştir. Bunlar genellikle kentin dış sınırlarında yer almaktadır. İstanbul Üsküdar'da Atik Valide, Lüleburgaz'da Sokullu Mehmed Paşa külliyelerinde karma özellikler görülmektedir.²

¹ Tokay, a.g.e., s.281

² Tokay, s.

Sinan külliyelerinin genel özellikleri;

- Merkezîyetçi geometrik bir plan şeması ortaya çıkmıştır.
- İlk devirlerde büyük problem olan yapıların yerleştirilmesini etkileyen arazi şartları artık problem olmaktan çıkmış ve külliye tepelere rahatça yerleştirilebilmiştir.
- Külliye mimarisinde yeni yapı tipleri ve ideal yerleştirme programı aranırken, daima eskiye dönmüş ve geleneklerden yararlanılarak geliştirilmiştir.
- Külliye planlanmalarında iki önemli plan şeması kullanılmıştır. Bunlar; "Fatih Külliyesi" şeması ve "cami-medrese birliği" şemasıdır.
- Menzil külliyelerinde planlama; Cami ve cami avlusundan oluşan blok ve sosyal fonksiyonlu yapılardan oluşan blok olmak üzere iki gruptan oluşmaktadır. Kervansaray sosyal fonksiyonlu yapılar grubunun ağırlık merkezini oluşturmaktadır.
- Dua kubbesi ilk defa bu devirde önemli bir eleman haline gelmiştir.

SİNAN SONRASI KÜLLİYELERİ

Sinan sonrası dönem(Geç Klasik Çağ), Sinan'ın geliştirdiği geleneğin bir parçası olarak ele alınabilir.

XVI. yüzyılın son on yılında yapılan vezir külliyelerinin kapsamı küçülmüştür. Sinan döneminde gerçekleştirilen iş organizasyonu ve tasarım disiplini sürdürülmekle birlikte, ekonomik bunalım sonucu başlanan binalar bitirilememekte veya çok uzun sürmektedir(Eminönü Yeni Valide Külliyesi/1609-90).

XVII. yüzyılda Osmanlı külliyelerinde klasik devirdeki düzen ve geometrik sistem bozulmuştur. İlk devir Osmanlı külliyelerindeki dağınık külliye anlayışı hakim olmuştur (Sultan Ahmed Külliyesi/1609-16, Çinili Külliyesi/1640). XVII. Yüzyıl külliye mimarisinin ortaya çıkardığı en önemli tip "medrese külliyesi" dir. Bu tip külliye anlayışında camii dışındaki birimler önemlerini kaybetmiş, küçülerek medresenin bir birimi haline gelmiştir.¹

Sinan sonrası külliyelerinin sınıflandırılması;

1. Şehir külliyesi
 - a. Selatin külliyesi(Sultan ve Valide külliyesi)
 - Sultan Ahmed Külliyesi/1609-16(şekil-31)
 - Eminönü Yeni Valide Külliyesi/1609-90 (şekil-32)

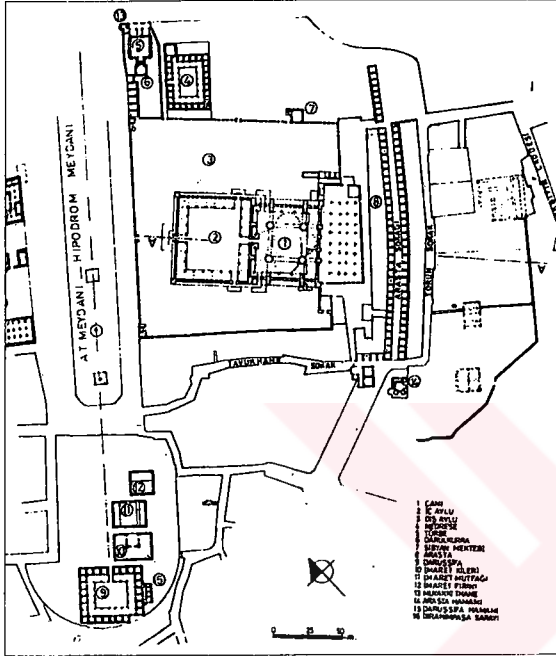
¹ Reyhanlı, s. 170.

b. Paşa ve vezir külliyesi (medrese külliyesi)

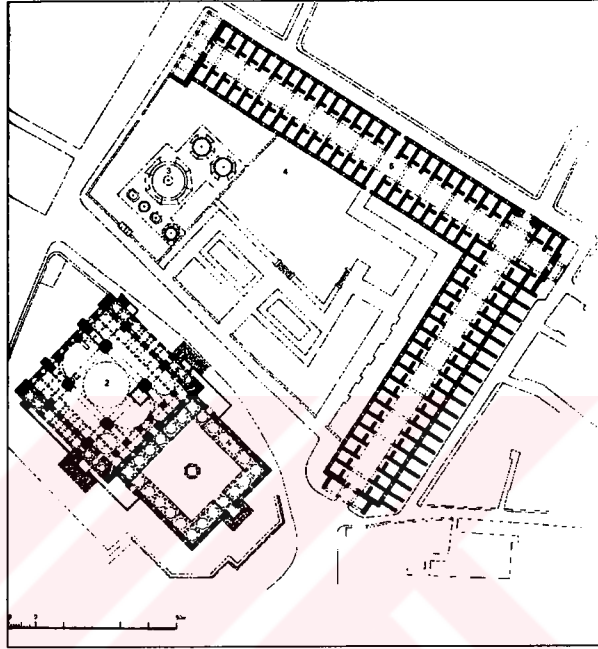
- Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi/1700 (şekil-33)
- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi- Divanyolu /1681-90

2. Kervan ve sefer yolları üzerindeki menzil ve derbendlerde yapılan külliye

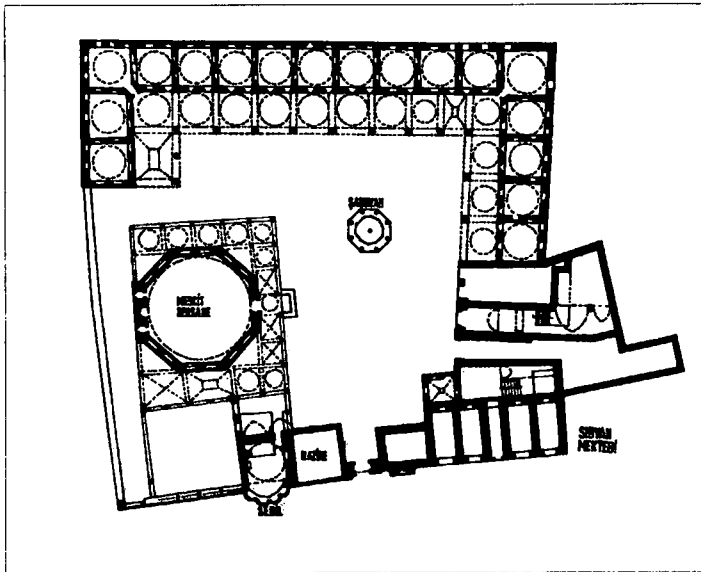
- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi-Merzifon/1666
- Ulukışla Öküz Mehmed Paşa Külliyesi/1616
- İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi/1670 (şekil-34)

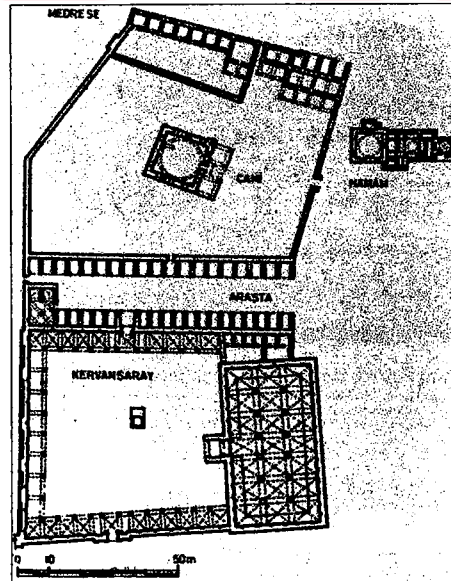
Şekil 31 Sultan Ahmed Külliyesi (Z. Nayır)

Şekil 32 Eminönü Yeni Valide Külliyesi (G. Goodwin)

Şekil 33 Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (İ. Y. Aşkun)

Şekil 34 İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi

SON DEVİR OSMANLI KÜLLİYELERİ (1703 –1876)

XVIII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyıl boyunca süregelen dışa açılma ve batılılaşma çabaları aynı zamanda Osmanlı Devletinin gerileme ve çöküntü dönemidir. Bu dönemde karmaşık siyasi olaylar, toplumsal değişimler ve ekonomik krizler yoğunlaşmıştır. Bu değişim süreci mimari alanda, öncelikle resmi ve topluma ait binalarda; ikinci olarak zenginlerin yaptırdığı varlıklı konutlarda ve ticari yapılarda; daha sonra da halkın çoğunun barındığı sivil mimari örneklerinde karşımıza çıkmaktadır.¹

XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. yüzyılda, klasik dönemdeki cami çevresinde gelişen, bir kültürel ve sosyal yapılar topluluğu anlamındaki külliye, yerini daha çok, dini anlamlı, geometrik nizamı bozulmuş, herhangi bir simetrik dengeden yoksun yapı topluluklarına bırakmıştır. Artık, cami ve mescit bu topluluklarda ya eski önemlerini kaybetmiş, ya da inşa edilmemişlerdir. Bağımsız kütüphaneler, çeşmeler, okullar ve camiye bağlı sadece bir veya iki binayı içeren basit külliyeler inşa edilmiştir. (örn: İstanbul Küçük Efendi Tekke ve Külliyesi / şekil-36)

XVIII. yüzyılda külliyein işlevsel programı önemli ölçüde yenilenmiştir. Bazı büyük komplekslerin, ticari/işlevsel program ağırlığı daha belirgin hale getirilerek, klasik külliye olgusu korunmaya çalışılmıştır. (örn: Nur-u Osmaniye Külliyesi, Kavala Ali Paşa Külliyesi)²

Son devir Osmanlı külliyelerinin sınıflandırılması

1. Şehir Külliyeleri

a. Selatin Külliyeleri

- Üsküdar Yeni Valide Külliyesi/1708-10
- Nur-u Osmaniye Külliyesi/1748-1753 (şekil-35)
- Laleli Külliyesi/1760-64

b. Paşa ve Vezir Külliyeleri – Medrese Külliyeleri – Kompleks Medreseler.

- Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi/1734
- İstanbul Küçük Efendi Külliyesi/ 19. yy. başı(şekil-36)
- Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi/1726-30 (şekil-37)

2. Kervan ve sefer yolları üzerindeki menzil ve derbendlerde yapılan külliyeler

- Aydın Nasuh Paşa Külliyesi/1717

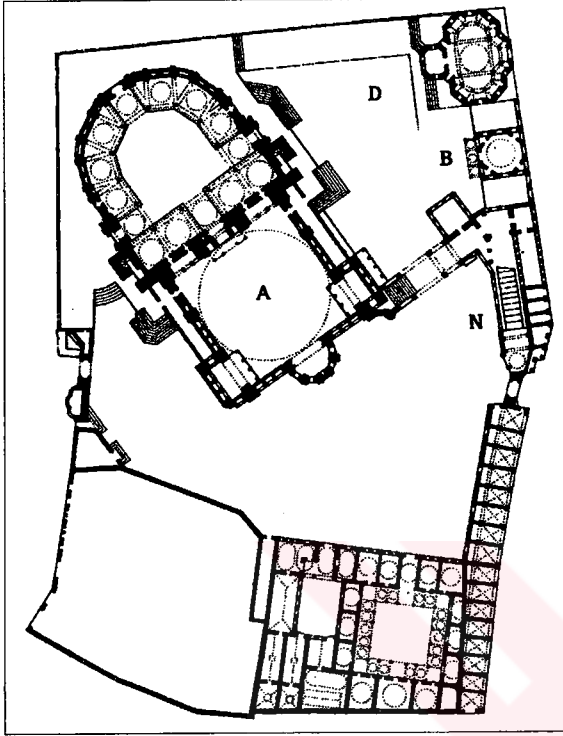
Son devir Osmanlı külliyelerinin genel özellikleri:

- Bu dönemde XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılmaya başlanan medrese külliyeleri / kompleks medreseler yaygınlaşmıştır.
- Şehir külliyelerinde yapılan hünkar kasırları, bu devirde külliyein önemli bir mimari elemanı haline gelmiştir.

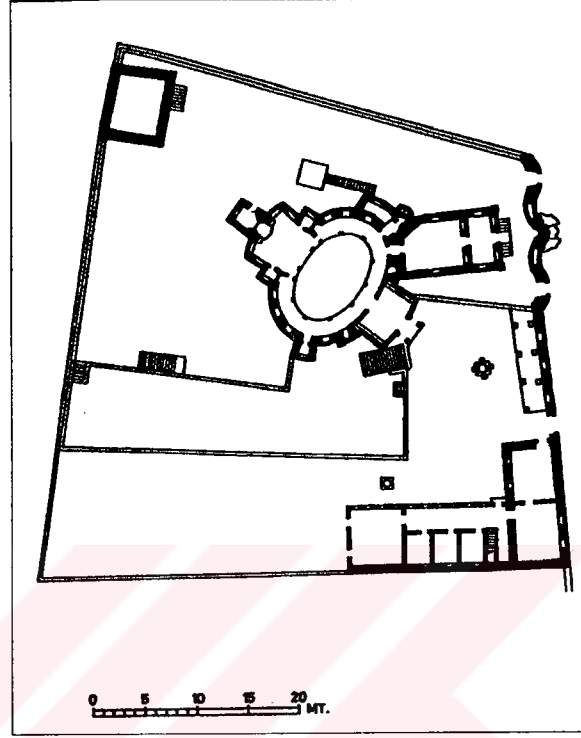
¹ Denel, s. 3

² Cerası, s.143-4

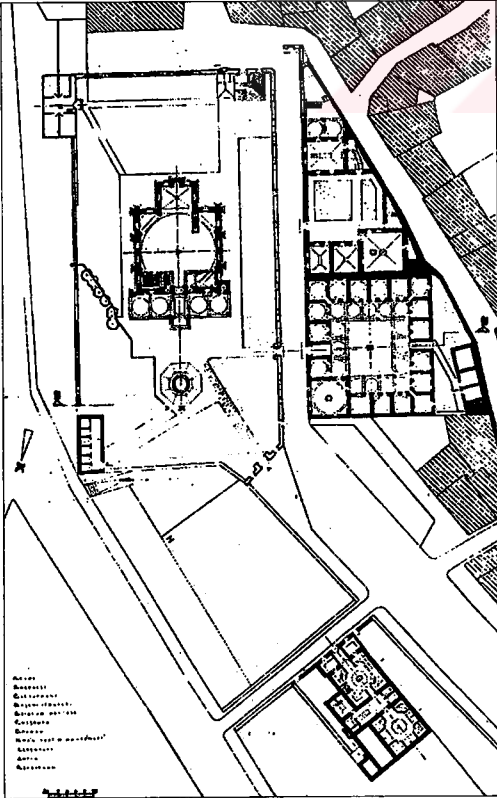
- Cephe sebilleri ve çeşmeleri önem kazanmıştır. Gerek medrese külliyelerinde gerekse büyük külliyelerde artık sebil, çeşme ve türbe külliyesinin ana elemanı haline gelmiştir.¹

Şekil 35 Nur-u Osmaniye Külliyesi (M. Cerası)

Şekil 36 Küçük Efendi Tekke ve Külliyesi (M. Cerası)

Şekil 37 Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi

¹ Tokay, a.g.e., s. 429-30

2. BÖLÜM

2.1. ÜSKÜDAR İLÇESİNİN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

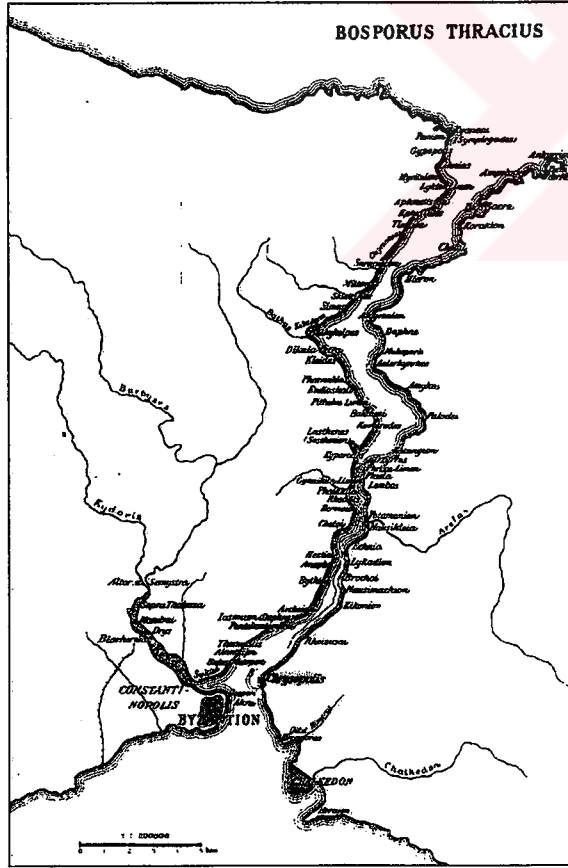
2.1.1. COĞRAFİ KONUM

İstanbul üç bölümden oluşmaktadır. Haliç'in güney yakasında surlarla sınırlanmış olan bölge asıl İstanbul kentidir. Haliç'in kuzey yakası Galata'dır. Üçüncü bölüm ise Üsküdar(scutari)'dir ve Boğaz'ın Asya kıyısıyla, Marmara'nın Asya kıyılarındaki uzantılarından meydana gelmektedir(Kadıköy: Chalceodine).¹(Şekil-38)

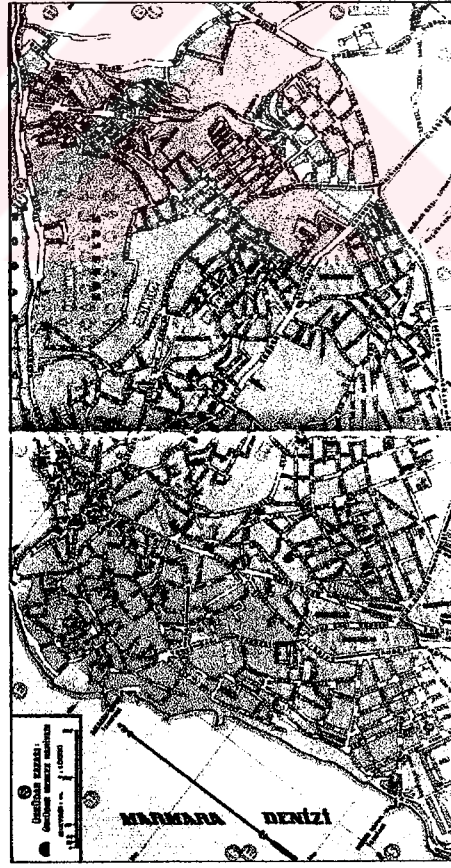
Üsküdar,İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında, Paşalimanı ile Salacak arasında yer alan ve Üsküdar İlçesi'nin merkezini ve tarihsel çekirdeğini oluşturan semttir.

Üsküdar semti güneyde Salacak'a sınır Ayazma Mahallesi, güneydoğuda Toptaşı, doğuda Doğancılar, kuzeyde Sultantepe arasında bulunur. Batısı denizdir.(Şekil-39)

Üsküdar ve doğusunda bulunan Kadıköy sahip oldukları topoğrafik özellikler bakımından, Boğaz'ı Anadolu'ya bağlayan kapı durumuna getirmiştir.²

Şekil 38 Boğaz'ın Bizans dönemindeki durumu

Şekil 39 1923 tarihli Üsküdar haritası

¹ Mantran, s. 26.

² Mantran, s.20-21.

2.1.2.TARİHÇE

MÖ 7 yüzyılda bir Grek kolonisi olarak kurulan Halkedon'un (Kadıköy) iskelesi ve tersaneleri bugünkü Üsküdar'ın yerleştiği alanda bulunur ve buraya Hrisopolis (Altın Şehir) denilirdi. Yörenin bu adla anılması çeşitli biçimlerde yorumlanmaktadır. Pers işgali sırasında Anadolu Yarımadası'ndaki kavimlerden ve halktan, vergi olarak toplanan altınlar buradaki hazinelerde saklandığı için yöreye bu adın yakıştırıldığı söylenmektedir. Bir başka yoruma göre, güneş batarken Üsküdar'daki evler İstanbul tarafından yaldızlı gibi görüldüğü için, şehire "Altın Şehir" adının verildiği söylenmektedir.

Bazı kaynaklar Üsküdar adının Farsça olduğunu, "menzilhane" ve "ulak" anlamına gelen "Eskudari"den türemiş olabileceğini belirtmektedir.¹

Evliya Çelebi ise Üsküdar'ı anlatırken şunları yazmaktadır; "Asıl ismi Eskidar'dır. Üsküdar bunun meşhur bir galatıdır. Üsküdar denilmesine de sebep, Battal Gazinin Üsküdar Bahçesi yanında Harun-ür-Reşid'in sera perdesi önünde inşa ederek meşhur olduğu darlardır"²

Üsküdar bölgesine Latinler, Bizans devrinde "Skudarium" adını verirlerdi. Bu bölgede "skutari" (yani "kalkanlı") denilen askerlerin kışlası ve Vilhardouin'in "Eskutar sarayı" denilen imparator sarayı bulunuyordu. "Skudum" kelimesi "kalkan" anlamına gelir ve Grekçe karşılığı "khrison" dur.

Üsküdar, Bizans devrinde, askeri ve ticari merkez halindedir ve bu bölgede saraylar, kilise ve manastırlar inşa etmişlerdir. Osmanlı devrinde, Bizanslı çehresini tamamiyle kaybetmiştir. Eski saray kilise ve manastırlardan iz kalmamış, yalnız Kızkulesi muhafaza edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Üsküdar, Anadolu'dan, İran'dan ve Arabistan'dan gelen kervanlar sayesinde büyük bir ticari merkez haline gelmiştir.³

Sultan Orhan 1352'de Venediklilere yenilen ve kendisinden yardım isteyen Ceneviz donanmasına destek amacıyla Kadıköy ve Üsküdar'a süvari kuvveti göndermiş, böylece Boğazın bu kilit noktalarına yerleşerek, İstanbul'un fethinden 101 yıl önce Kadıköy ve Üsküdar'ı ele geçirmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed (Fatih) Üsküdar'dan kaçan Rumların yerine Anadolu'dan gelen Türkleri yerleştirmiştir. Aynı dönemde İstanbul'un iskan bölgelerinin yönetsel açıdan 4 kadılığa ayrılmasıyla Üsküdar da bir kadılık olmuş ve Galata ile Haslar kadılıklarıyla birlikte Bilad-ı Selase adı verilen üçlüyü oluşturmuştur.⁴

Üsküdar ve Galata semtlerinde Fatih döneminden itibaren, Üsküdar'daki Rum Mehmet Paşa camisi ve Galata'daki Fatih Bedesteni gibi Türk yapıları bulunduğu halde, bu bölgelerin kente bütünüyle katılmaları Sinan'ın geliştirdiği

¹ Mazlum, cilt 7, s. 343-44.

² Evliya Çelebi, II. Kitap, s.141-42

³ Kömürciyan, s. 278.

⁴ Mazlum, a.g.e., s.344-45

mimari programlarla oluşmuştur. Galata kısmında Tophane'de Kılıç Ali Paşa Külliyesi, aynı semtte Azapkapı'da Vezir Sokullu Mehmed Paşa'nın yaptırdığı külliye, daha önce çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı bu bölgelere müslümanların yerleşmelerinde etkili olmuşlardır.¹

Kent merkezinde Topkapı Sarayı ve Süleymaniye çevrelerinde bütün araziler dolduğu için hanım sultanlar tarafından yaptırılan büyük yapılar kentin daha dış yörelerinde yaptırılıyorlardı. Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan deniz trafiğine hizmet eden camii ve külliyesini Üsküdar sahilinde yaptırdı. İkinci büyük külliyesi ve camisi Edirnekapı'da inşa edildi ve ticarete ve ticaret yollarına hizmet etmek üzere düzenlendi. III. Murat'ın annesi Nurbanu Sultan'ın yaptırdığı Valide Camii Üsküdar tepelerinde, kentin sınırında benzer bir rol oynuyor ve doğu ticaretini destekliyordu.²(Şekil-40)

16. yüzyılda Üsküdar'da birkaç yeni mahallenin kurulduğu sanılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın(1520-1566) son saltanat yıllarında yaklaşık 500.000'e ulaştığı sanılan İstanbul nüfusuna Haliç, Boğaz kıyıları ve Üsküdar da dahildir. Bu dönemde İstanbul'un en önemli semtlerinden biri olan Üsküdar'da yapılan cami ve mescitlerin sayısına bakılarak toplam nüfusun onda birinin burada oturduğu sonucu çıkarılmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda bölge gerçek anlamda bir ticaret kentidir. Önce Anadolu'ya, oradan da Ermenistan ve İran'a ulaşan ticaret yolu buradan başlamaktadır ve yerel olmaktan çok uluslararası bir nitelik taşıyan ticaret etkinlikleri nedeniyle Üsküdar, Ermeni ve İranlı tüccarlarla kervanların başlıca buluşma yeri olmuştur.

Şekil 40 Osmanlı Dönemi ticaret yolları(O. Ceylan)

¹ Erzen, s. 18-19

² Erzen, a.g.e., s.19, 20.

XVII. yüzyılın ilk yarısında, Üsküdar'daki binaların dökümü çıkarılmıştır. Buna göre burada 12 saray, 12 camii ve mescit, 5 medrese, 4 darulkurra, 3 imaret, 11 aşhane, 6 tekke, 5 hamam, 4 kervansaray ve birçok han ve dükkan bulunmaktadır.¹

XVII. yüzyılda gelişen yol ağı giderek ekonomik gelişmeyi de geniş ölçüde etkilemiştir. Ticari yolların yanı sıra Hac güzergahı(Üsküdar – İznik – Eskişehir – Akşehir – Konya – Ulukışla – Adana – Antakya – Kudüs) ve posta yolları da önemli akslar oluşturmuşlardır.²

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, İstanbul nüfusunun tarihi yarımada da çok artmadığı, buna karşılık Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'da yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir. Bu yüzyılda, Üsküdar sahil köşk ve saraylarının sayısının 100'ü bulunduğu sanılmaktadır. Bu yüzyılda sultan camilerinin Anadolu yakasına yönelmesiyle Üsküdar'da da Yeni Valide Camii ve Ayazma Camii gibi silüete egemen yapılar inşa edilmiştir. III. Selim(1789-1807) Eski Kavak Sarayını yıktırarak yerine Selimiye Kışlası'nı yaptırması bölgenin askeri ve stratejik önemini göstermektedir. Selimiye Kışlası'nın bu bölgeye kurulmasıyla, Üsküdar Doğancılar'dan Haydarpaşa'ya doru yayılmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılda Atik Valide Külliyesi – Bulgurlu aksında yeni mahalleler kurulmuştur. 1858'de Kabataş – Üsküdar arasında araba vapuru seferlerinin başlaması bölgede yerleşme ve nüfus yoğunluğunun arttığını göstermektedir. XX. yüzyılın başında Anadolu-Bağdat demiryolunun yapılmasıyla Üsküdar, transit ticaret merkezi olma özelliğini Haydarpaşa İstasyonu'na bırakmıştır.³

¹ Mazlum, cilt 7, s. 344.

² Ceylan, s. 40.

³ Mazlum, a.g.e., s. 345.

3. BÖLÜM

3.1.OSMANLI KÜLLİYE MİMARISİNDE ATIK VALİDE KÜLLİYESİ'NİN YERİ

3.1.1. ATIK VALİDE KÜLLİYESİ'NİN TARİHÇESİ

II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi olan Nurbanu Sultan'ın yaptırdığı külliye önceleri "Valide Sultan" ismiyle anılırken III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnuş Sultan'ın 1708-1710 yılları arasında, Üsküdar İskele Meydanında yaptırdığı bir başka Valide Sultan külliyesinden ayırdedebilmek için sonradan "Valide-i Atik / Atik Valide" adını alan bu yapı topluluğu, İstanbul Boğazına hakim bir yamaç üzerine kurulu cami ve onun çevresindeki medrese, mekteb, hankah, darulkurra, darulhadis, imaret, darüşşifa ve hamamdan oluşur. Cami, medrese, darulkurra, darüşşifa ve imaret tüm tezkerelerde; hamam Tezkiret ül-Ebniye ile Tuhfet ul-Mi'marin de; mekteb, tekke ve kervansaray yalnız Tuhfet ül-Mimarin'de kayıtlıdır. Yapıların tümünden tezkerelerde söz edilmesi Atik Valide külliyesinin Mimar Sinan'ın eseri olduğunu ortaya koyar.¹

A. Kuran, caminin bitiriliş tarihi ile tezkereler arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır; "Tezkiret ül-Bünyan'da, Üsküdar Atik Valide Cami'nin, Üsküdar'daki öteki camiler ile bir arada gösterilmeyip Camiler Bölümünün 81'inci ve son sırada bulunması, onun ya tezkere kaleme alınırken ya da bitirdikten hemen sonra listeye eklenmiş olduğunu gösterir. Bu yüzden Tezkiret ül-Bünyan'ın 1583-1584 yıllarında yazıldığı söylenebilir"²

25 Ramazan 978 tarihli bir belgeye göre, caminin inşası için hazırlık 978 H. 1570 M. Yılında başlanmış ve ma'mure 13 senede tamamlanmıştır.³

Diğer binalarda yapım kitabesi bulunmadığı için bunların ne zaman tamamlandığını kesinlikle söylemek imkanı yoktur. Dökmecizade Mehmed Efendi'nin 9 Muharrem 987 (7 Mart 1579) tarihinde Atik Valide Medresesine müderris olarak atanması, medresenin 1579 yılında açıldığını; kervansarayın Toptaşı Caddesi üzerindeki kapısının sağında bulunan ve kitabesinden Hasan Çavuş adında bir hayırsever tarafından 1579 tarihli çeşme, imaretin bu tarihten de önce tamamlandığını gösterir.⁴

K. Çeçen, İsmail Remzi'nin Atik Valide Suyolunu 990/1582 olarak tarihlendirdiğini belirtmektedir.⁵ Nurbanu Sultan, cami, medrese, imaret, mektep hamam gibi birçok hayır kuruluşunun suyunu temin etmek amacıyla, gerek isale hattının uzunluğu, gerekse debisinin büyüklüğü bakımından, Üsküdar'ın en büyük suyolunu yaptırmıştır.

Atik Valide Suyolunun 990/1582-83 yıllarında yaptırıldığı kabul edilebilir. Vakıf kayıtlarında bu su yolu için "Üsküdar'da vaki merhum ve mağfur-u leha

¹ Kuran, s.175., Konyalı, cilt I, s.141.

² Kuran, a.g.e., s.20.

³ Konyalı, a.g.e., S.148.

⁴ Kuran, a.g.e., s.235.

⁵ Çeçen, s.44

Nurbanu Sultan tab-ı serahu hazretlerinin Üsküdar'da Toptaşı nam mahalde müceddeten bina ve ihya buyurdıkları cami-i şerif ve imaretleri için yaptırılmıştır" yazılıdır.¹

A. Kuran, ve K. Çeçen'in çeşitli kaynaklara dayanarak vardıkları sonuç vakıfa Valide Sultan'ın vakıf eserleri tescil olmadan vefat ettiği üzerinedir.²

Atik Valide Külliyesi'nin imaret, darüşşifa ve kervansaray bölümlerinin büyütülmesi ile ilgili iki farklı görüş vardır.

Birinci görüşe göre; "Külliyenin imaret, darüşşifa ve kervansaray bölümleri XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar yapı gabarilerinde değişiklik yapıldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Sultan III. Selim zamanında Nizam-ı Cedit Ocağı kurulduğu dönemde süvari askerlerine kışla olarak verilmiş, Nizam-ı Cedit Ocağının 1807 yılında kaldırılması üzerine boşaltılan bina ondört ay sonra bu kez Alemdar Mustafa Paşa'nın Sekban-ı Cihadiye askerlerine devredilmiş, bir süre sonra da Asakir-i Nizamiye Süvarisine "mahal ve me'va olmak üzere ta'mir ve tecdit" edilmiştir. Yani, darüşşifa, darülhadis ve kervansarayın üstüne kat çıkılarak yapının büyütülmesi olayı imaretin Asakir-i Nizamiye Süvarisine kışla olarak verildiği döneme rastlar. Asakir-i Nizamiye, II. Mahmud tarafından 1834 yılında kurulmuş ve aynı tarihte imaret, darüşşifa ve kervansaray bölümleri onarılmıştır".

"1865 yılına kadar kışla olarak kullanılan Atik Valide imaret-darüşşifası, 1927'ye kadar akıl hastanesi olarak kullanılmış ve 1935'de Gümrük ve Tekel Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık burayı 1976 yılına kadar Yaprak Tütün Bakım Atölyesi olarak kullanmıştır."³

İkinci görüşe göre; "Yapı, III. Selim (1789-1807) zamanında Nizam-ı cedit askerlerinin süvari kışlası olmuş, ancak İstanbul'da kolera salgını nedeniyle Süleymaniye Darüşşifasının tecrithane olması üzerine, bütünüyle akıl hastaları buraya getirilmiştir. Bu sırada yapıya bazı koğuş mekanları da eklenmiştir. 1866, 1874 ve 1881 yıllarındaki bu eklerle yapı, II. Meşrutiyet (1908)'e kadar gelmiş ve 1927 yılına kadar bu işlevde kullanılmıştır. Daha sonra Miskinler Tekkesi'nden cüzzamlı hastalar buraya nakledilmiştir."⁴

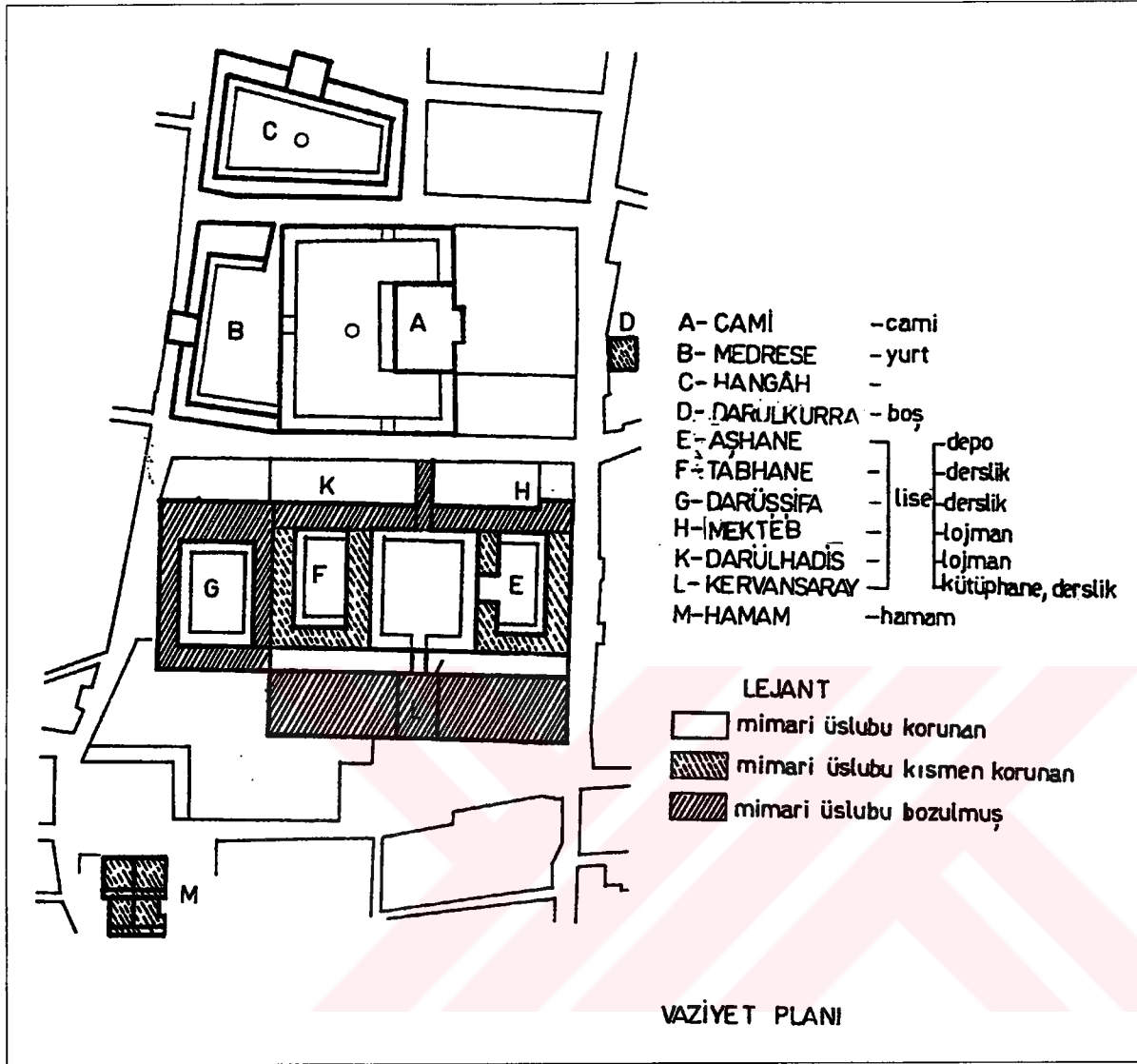
1931 tarihli Pervititch Haritasında da külliyenin imaret kısmının tütün deposu olarak kullanıldığı görülmektedir.(Şekil-79)

¹ Çeçen, a.g.e., s.44.

² Çeçen, a.g.e., s.54, Kuran, s.189

³ A. Kuran, a.g.e.,s.182.

⁴ Cantay, s.102.

Şekil 41 Atik Valide Külliyesi Kullanım Şeması(1998)

İmaret küntesindeki ekler hususunda ihtilaf vardır. A. Kuran bu eklerin Asakiri Nizamiye Süvarisine kışla olarak verildiği döneme rastladığını belirtmektedir.¹ G. Cantay bu ekleri; "Darüşşifa ve diğer yapılar, III. Selim zamanında Nizamıcedit askerlerinin kışlası olmuş ve 1965'e kadar kullanılmıştı. Sonraları ise tekrar hastane fonksiyonu verilince, yapıda yeni değişiklikler ve ilavelerle birlikte kervansaray yapısı da hastane fonksiyonunu yerine getirebilecek şekilde, tamamen değiştirilmiş....." olarak tarihlendirmektedir.²

1950'den beri yalnızca darülhadis ve mektebi kullanan Toptaşı Cezaevi, 1976'dan 1885'e kadar imaret kısmını da kullanmıştır. Aşhane fırınlarının yıkılması bu döneme rastlamaktadır.

¹ Kuran, a.g.e., S.189

² Cantay, a.g.e., s.104.

1977 yılında darüşşifa ve kervansaray kısmında kurulan Üsküdar İmam Hatip Lisesi, 1985 yılında cezaevi boşaltılınca burayı da kullanmaya başlamıştır.¹(şekil-41)

1998 yılında kervansaray kısmında çıkan yangın sonucunda kervansarayın kuzeybatı kanadı kullanılmaz hale gelince, darüşşifa, imaret, kervansaray ve darulhadis bölümlerinin tümü 1999 yılında boşaltılmıştır.(res-24)

3.1.2.KÜLLİYE ÖĞELERİ (KÜLLİYE PROGRAMI):

Atik Valide Külliyesi'ni oluşturan öğeleri ve bunların külliye içindeki yerleri hakkında bilgi, Nisan 1582 tarihli Valide Sultan adına düzenlenmiş Vakfiye'den öğrenilmektedir. Valide Sultan Vakfiyesi'nde külliye programı:²

“1. Üsküdar Mahallerinden Yeni Mahalle de vakıfanın yaptırdığı,her türlü güzelliği cami ve her türlü bedai-i mi'mariyyeyi havi, yüksek ve muhteşem bir cami-i şerif;

2. İlim ve masrifin şanına çok kıymet ve ehemmiyet verdiği,ehl-i ilmi halk arasında yükseltmek ve mümtaz kılmak için ismi, geçen camiin şimal çihetindeki harimine muttasıl bir medrese;

3. Yine Mezkür cami kurbunda vakıfanın sırf rızay-ı Bari talebiyle yaptırıp içinde Kur'an-ı Kerim öğrenmek ve anlamak için bütün Müslüman çocuklarına vakfettiği mektep;

4. Yine mezkür camiin karşısında vakıfanın yaptırıp tecvid veçhile ve ilm-i kıraat öğrenmek isteyen bütün müslümanlara vakfettiği daru'l-kurra;

5. Yine bu camiin karşısında ve darü'l-kurra kurbunda vakıfanın yaptırıp ehl-i ilim ve zeka sahibinden hadis ve tefsir okuyanlara vakfettiği dar ül-hadis;

6. Vakıfanın bu dar ül-hadis civarında güzel bir matbahı, temiz bir yemekhaneyi, iki hanı ve gelip gidenlerin oturması ve misafirlerin içinde it-am edilmesi için yapılan tabhane namıyla ma-ruf hücreleri, bir anbarı, bir odunluğu ve sair icab eden teferruatı müştemil olarak yaptırıp fakara ve miskinlere, gelip giden misafirlere ve mücavirlere vakfettiği imaret;

7. Vakfının mezkur cami kurbunda kubbeleri güzel, sahaları geniş birkaç hücreyi müştemil olarak hudud-i şer'iyeye riayetkar olan suleha ve fukaranın oturmaları için yaptırdığı hankah ismiyle ma'ruf ribat;

8. Vakıfanın imaret-i amire kurbunda yüksek ve güzel hücreleri ve odaları müştemil olarak yaptırıp,her nev'i hastaların mesalih ve tedavileri için vakfettiği darüşşifa....

9. Yine mahalle-imezkurede vaki bir külhan ile kızdırılan biri erkeklere diğeri kadınlara mahsus ve birbirine mütecevir iki hamam.”³

¹ Kuran, s. 175-76.

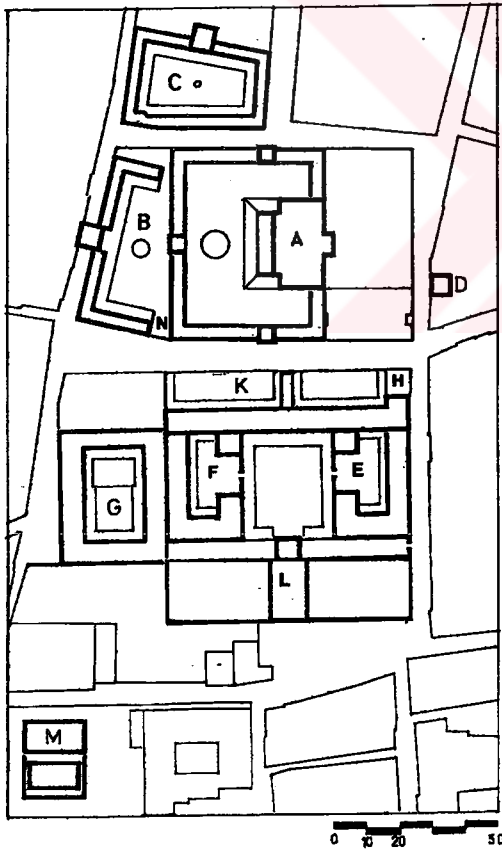
² Kuran, a.g.e., s.176.

³ Kuran, s.175,176.

Külliye öğelerinden Darulkurra ve Mekteb'in yerleri hususunda çeşitli görüşler mevcuttur.(Şekil-42,43)

KÜLLİYE ÖĞELERİ	A. Kuran	F. Akozan	A.S. Ülgen	B. Tanman	C. Baltacı	E. Egli	Z. Ahunbay	E. Yücel
Camii	A	A	A	A	A	A		A
Medrese	B	B,C	B	C	C	B		C
Hankah	C		C	B		C		B
Darulkurra	D		D			K		
Darulhadis	K,H				B	E		
Mekteb	N	D				D	H	
Darüşşifa	G		G		G	G		
İmaret	E	E,F	E			E		
Tabhane	F		F			F		
Kervansaray	L	L	L			L		
Hamam	M	M	M					

Şekil 42 Külliye Öğelerinin yerleşimi konusundaki çeşitli görüşler

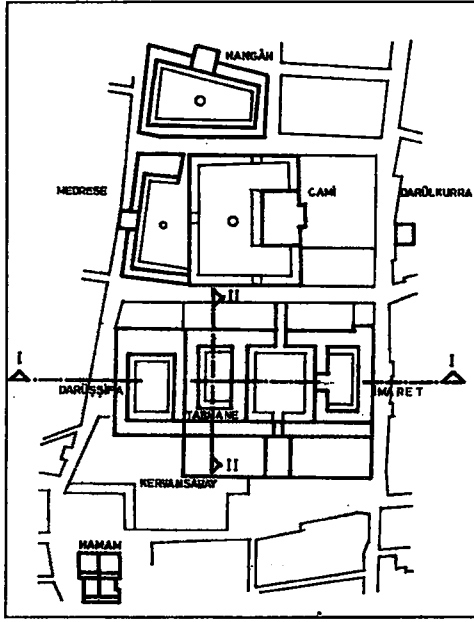

Şekil 43 Atik Valide Külliyesi vaziyet planı

Kuran bir makalesinde Darul-kurranın yerini şöyle açıklamaktadır;¹ "Vakfiyede camiin karşısında bulunduğu açıklanan darl-kurra ile darül-hadis camiin batısında, ön cephesi camiin tarafına bakan tek sıra halindeki yapıdır. Üstü çatı ile örtülü² yanyana hücrelerden meydana gelen darül-hadis camiin kible eksenini doğrultusunda uzanıyor, kubbeli darul-kurra da darul-hadisın güney ucunda yer alıyordu." A. Kuran'ın açıkladığı yer şekil-2'de "H" harfi ile gösterilen "Mekteb'dir." Yine aynı makalede Mekteb'in yerini şu şekilde belirtmektedir; "Camiin güneyinden geçen sokak üzerindeki tek kubbeli yapı külliyeinin mektebidir." Bu yapı şekil-2'de "D" harfi ile gösterilen "Darul-kurra'dır."

¹ Kuran, s.233.

² Bu kısmın örtüsü ile de çelişki vardır. İlerde açıklanacaktır.

Şekil 44 Vaziyet Planı(S.Ülgen)

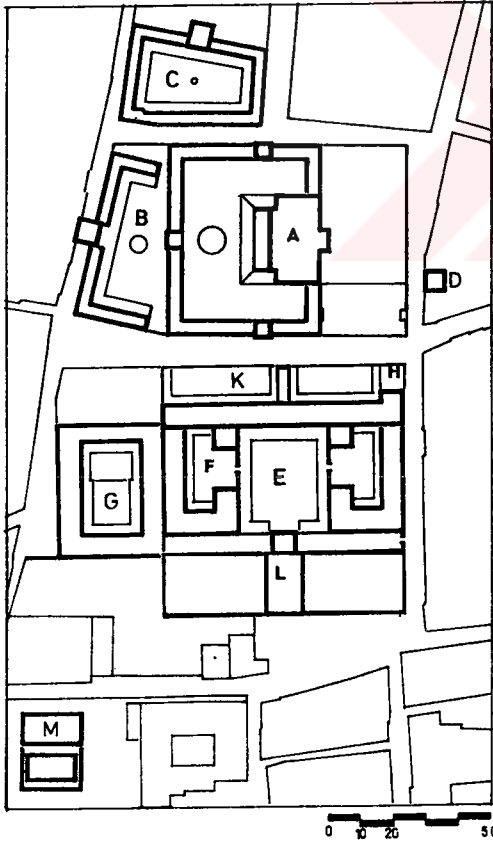
Yani, aynı makalede A. Kuran, S. Ülgen'in "Darul-kurra" olarak adlandırdığı yapıyı "Mekteb" olarak adlandırmıştır.¹

A. S. Ülgen ise, külliye birimlerinden Darul-hadis ve Mekteb'i vaziyet planında adlandırmamıştır.² (Şekil-44)

A. Kuran bir başka eserinde ise, Darulkurra'nın yeri ile ilgili; "camiin güneyinde yolun karşısında bulunan tek kubbeli yapıdır" demektedir. Ancak aynı eserde mekteb olarak medresenin dış kapısının sağındaki yapıyı belirtmektedir.³

Z. Ahunbay ise Mekteb'in yerinin, kible yönünde uzanan darul-hadis'e bitişik yapı olarak adlandırmıştır.⁴

Vakfiyede belirtilen külliye birimleri aşağıdaki gibi adlandırılmıştır. (Şekil-45)

Şekil 45 Vaziyet Planı

- A- CAMI
- B- MEDRESE
- C- HANKAH (RİBAT)
- D- DARU'L-KURRA
- E- İMARET (AŞHANE, TABHANE)
- G- DARÜŞŞİFA
- H- MEKTEB
- K- DARÜL-HADİS
- L- KERVANSARAY
- M- HAMAM

¹ Kuran, a.g.e., s.233

² Ülgen, Mimar Sinan Yapıları Türk Tarih Kurumu.

³ Kuran, s. 359.

⁴ Ahunbay, s. 5.

3.1.3.KÜLLİYE GENEL YERLEŞME DÜZENİ VE ÖNEMİ

Mimar Sinan'ın 1570'ler sonrası yapılan geç dönem külliyelerinde, alan düzenlemeleri çapraz akslar kullanılarak dinamik bir kurgu kazanırlar. Üsküdar'daki Şemsi Paşa Külliyesinde, alanının küçük ebadına rağmen, caminin medrese ile olan ilişkisinde 45 derecelik bir açı yapması, büyük bir zenginlik ve hareket getirmektedir. Zal Mahmut Paşa Külliyesinde alt medrese, alt seviyedeki avlunun kuzey doğusunda L şeklinde yerleştirilmiştir. İki katlı düzenleme ve camiye doğudan çapraz yaklaşım, farklı bakış açıları içeren bütüncül ama dinamik bir kurgu kazandırmaktadır. Sinan'ın geç tasarımlarından, Üsküdar'ın tepelerinde yer alan Atik Valide Külliyesi büyük ebadı ve almaşık düzeni ile zengin bir örnek olmuştur. Burada yine temel simetri, (camii ve medrese ilişkisinde olduğu gibi) dik açılı olmayan uyarlamalarla bozulmuştur. Burada caminin revaklarla çevrili büyük avlusu, ufak bir açı ile dönen ve camiden daha alçak olan medrese avlusuna bitişiktir. Avluları birbirinden ayırarak Sinan camiyi yüceltmiş, medrese-camii ilişkisinin yakınlığını korumuştur. Külliye diğer yapıları camiyi her iki taraftan, ama farklı seviyelerde sararlar. Konukevi, hastahane ve mutfaklardan oluşan yapı gruplarının, seviye farkları ile zenginleşen temel bir simetrisi vardır. Yerleştirmenin en çarpıcı özelliklerinden biri ise onu çevreleyen mahalle ile olan ilişkisidir. Yapılar arasındaki dar sokaklar, girişler, kuzeydeki, sokağın iki tarafındaki yapıları birbirine bağlayan köprü, duvarlara yerleştirilmiş olan çeşmeler her yönde farklı ilişki ve yaşantılar sağlayan ama bütünlüştürmüş bir düzen yaratırlar.¹

Atik Valide Külliyesi Mimar Sinan'ın Anadolu yakasında inşa ettiği ve Süleymaniye Külliyesi ölçeğindeki geç dönem yapılarından biridir. Bu ölçek; oturduğu farklı kotlar açısından da göze çarpmaktadır. Külliye dört farklı kota oturan birimlerden oluşmuştur.

1. Cami, Medrese ve Darulkurra kotu,
2. Hankah, Darülhadis ve Mekteb kotu,
3. Darüşşifa ve İmaret(Tabhane ve Aşhane) kotu,
4. Kervansaray kotu.

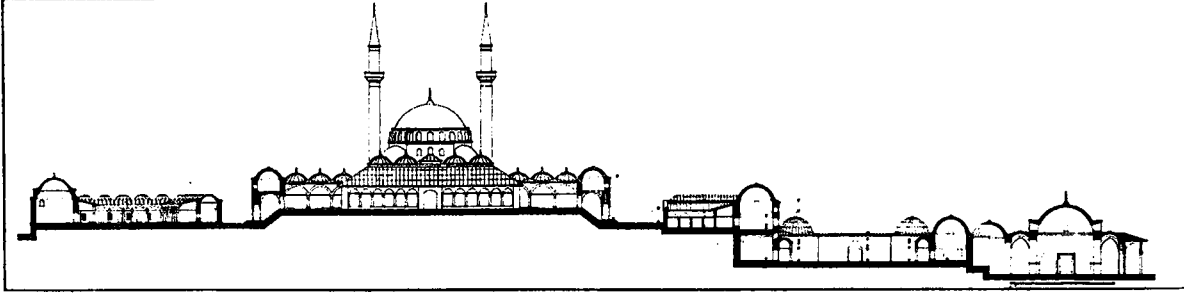
1. kot; tepenin ilk yüksek düzlüğüne, güneydoğu ve kuzey-batı yönünde cami inşa edilmiş, caminin giriş eksenini üzerinde kısmen fevkanı medrese yerleştirilmiş ve medresenin dersane mekanı yine cami ekseninde yer almıştır. Yine cami ekseninde ve kible duvarı karşısında darulkurra yer alır.

2. kot; cami ve medrese eksenine paralel olarak, güneybatısına darulhadis ve mekteb, kuzeydoğusuna hankah yerleştirilmiştir.

3. kot; yine cami eksenine paralel olarak daha düşük kota yerleştirilen darüşşifa ve imaret bütün bir kütle halinde sırt sırta gelecek şekilde planlanmıştır. Darüşşifa ve imaret bloğu, topoğrafyadan da faydalanılarak darülhadis kütlelerinin altına(kısmen) yerleştirilmiştir. (Şekil-46)

¹ J. N. Erzen, s.122,124.

4. kot; darüşşifa ve imaret bloğunun kuzey-batı kenarına yapışık ve yarım kat daha düşük olarak, birbirine yakın iki paralel eksen üzerinde, ortası kubbeli ve iki yanda iki kanat oluşturan ahır mekanlarıyla kervansaray planlanmıştır. Kervansaray kanatlarını birleştiren kubbeli az ışıklı büyük mekan, aynı zamanda imaret kısmının da girişidir.

I hankah kotu | cami ve medrese kotu | darülhadis-mekteb | darüşşifa-imaret | kervansaray |

Şekil 46 Külliye restitüsyon kesiti (A. Yılmaz)

Külliye birimlerinden hamam ise, bağımsız olarak daha alt kotlarda planlanmıştır.

Sinan'ın yetmişli yaşlarında III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan için planladığı Üsküdar'daki büyük Eski (Atik) Valide Külliyesi, bir sosyal merkez planlaması olarak, Fatih ve Süleymaniye'den sonraki en büyük kentsel gösteridir. Üsküdar, XVI. yüzyıl sonunda neredeyse XIX. yüzyıla kadar değişmeyecek sınırlarına ulaşmıştı. Bu külliye Üsküdar'ın güneye doğru genişleyen sınırına inşa edilmiştir. Bu yer seçimi, kent boyutunda işlevsel faktörlerin külliyelerin yerleşmesinde etkili olduğunu gösterir. Bu külliye meyilli bir arsada 200 metre boyunda bir aks üzerinde dizilen öğeleri, Sinan'ın, yaşamının son yıllarında vardığı kentsel planlama kavramını, belki de Süleymaniye ve Şehzade gibi sultan külliyelerinden daha iyi gösterir.¹

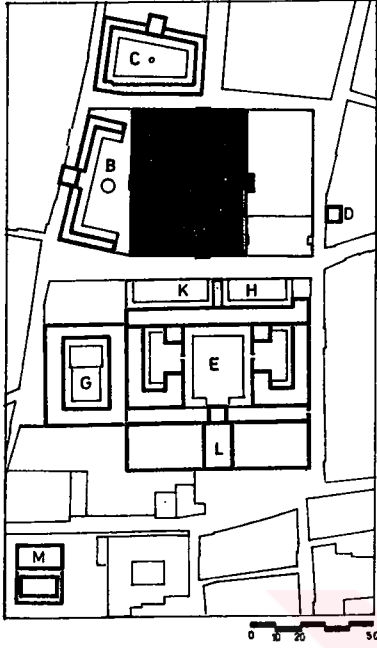
Eski Valide Külliyesi Sinan'ın diğer yerleşme ilkelerine uyar. Cami medresenin oluşturduğu blok, küçük yollarla diğer yapılardan ayrılmıştır. Kent sınırlarında olmanın verdiği rahatlıkla, Sinan'ın bu külliye ilk kez bütün sosyal etkinlikleri tek bir yapı blokunda topladığını görüyoruz. Kendi içlerinde alındığı zaman yapı tipolojileri değişmez. Mimari kompozisyon, avlulardan oluşan açık mekanlar arasındaki ilişkileri kurgulamaktan öteye gitmez. Kullanılan planlar, yapılar yan yana geldiklerinde de, ayrı olduklarında da değişmez. Hemen her yapının bir iç avlu çevresinde örgütlendiği bu planlamada mimarın ustalığı, avlular arasında ilişki kuran öğeler ile avlu çevresindeki yapının artikülasyonudur.²

¹ Kuban, s. 108.

² Kuban, a.g.e., s.109,110.

3.2.ATIK VALİDE KÜLLİYESİ ANALİZİ

3.2.1.CAMI:

Atik Valide Camii; Boğaza, Marmaraya ve Haliç'e hakim bir tepe üzerinde yer alır. Bu tepe Üsküdar'ın güneyine rastlar ve Toptaşı diye adlandırılır. Bu nokta külliye'nin de en yüksek noktasıdır.

Evliya Çelebi ise Seyahatnamesi'nde buradan "At Pazarı" diye bahseder¹

TARİHÇE :

Kitabe:

Nurbanu o zat-ı pür-ismet
Taraf-ı hayra eyleyüb niyyet
Etti bu ma'bed-i latifi bina
Habbeza re'y-i ahsen-ü ziba
Eser-i hassıdır bu hayr-ı güzün
Oldu tarih zehi behişt-i berin
991

Atik Valide Camisi'nin yapımına H.978 M.1570-1 yılında başlanmış ve kible kapısı üzerindeki kitabesine göre H.991, M.1583 yılında tamamlanmıştır.

Hadikat ül-Cevami'de Atik Valide Camii' in önce altıgen şemaya göre tek kubbeli yapıldığı, daha sonra vakfın mütevellisi Pir Ali tarafından iki yanına çift kubbeli kanatlar eklenmek suretiyle genişletildiği yazılıdır.²

Atik Valide Camii' in şu andaki durumuna gelinceye kadar geçirdiği aşamalar hususunda farklı görüşler mevcuttur.

D. Kuban cami üzerinde yaptığı araştırmalara ve Sinan camilerinin gelişim şemalarına dayanarak, caminin gelişiminde dört devrin mevcut olduğunu belirtmektedir;

"Bu yazımızda, üzerinde şimdiye kadar sarıh bir karar verilmemiş olan cami'in bugünkü durumunun orijinal olup olmadığı yolundaki araştırmamızın neticesini belirtmek istiyoruz. Bir tek tarihi kaynak, Hadikat-ül Cevami, bugünkü planın orijinal olmadığını, yan sahnın Pir Ali adında bir müteveli tarafından ilave edildiğini söylemekte ve başka herhangi bir bilgi de vermemektedir. Buna dayanarak bazı tarihçiler, yan sahnın ilave olarak kabul etmişler, bazıları ise bundan şüphe etmişlerdir. Halbuki, yapının planının ve konstrüksiyonunun etüdü, bu konuda açık fikirlere ulaşmamıza imkan vermektedir.

a) Vaktiyle Eglî'nin de dikkat ettiği gibi, minarelerin cami planında sahnın kenarlarında olmayıp büyük kubbe ile küçük kubbeler arasında oluşu, yan sahnın sonradan ilave edildiği şeklindeki fikirleri destekler mahiyettedir.

¹ Başiplikçi, s. 5.

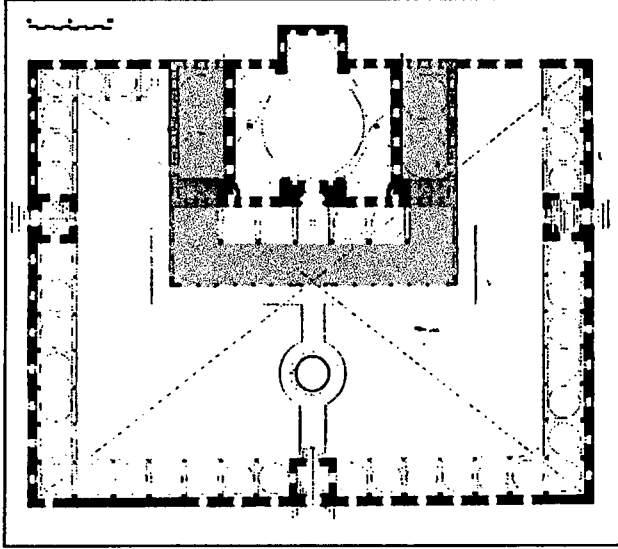
² Konyalı, s.145,146,147.

Kuran, s.187,189.

b) Hatırlayabildiğimiz hiçbir Osmanlı camiinde, son cemaat mahalli duvarının girintili olanına rastlamadık. Burada ise ikinci revak nazarı itibare alınmadığı takdirde, birinci revak ancak orta kubbeye tekabül eden bir genişliğe sahiptir.

Sinan'ın camilerinde de böyle bir tertip yoktur.....

c) İkinci revağın ve yan sahinlere tekabül eden kuzey duvarlarının orijinal olması halinde, yukarıda saydığımız sebeplerin önemleri azalır. Fakat, yan sahinlerin kuzey duvarlarının, orta sahin kuzey duvarıyla aynı hizaya getirilmesinin bir geç tatbikat olduğu bedihidir. Zira, ikinci revak sütunlarının, sonradan ilave olunan duvarlar içinde kaldığı, yerinde tesbit edilebilmektedir. Enteryörde de bu kısmın ahşap ve yapının diğer kısımlarıyla ilgisi olmayan bir çatısı vardır.

Şekil 47 Atik Valide Camii (D. Kuban)

d) Yan sahinlerle orta sahin duvar konstrüksiyonları arasında da fark vardır. Camiin güney cephesinde bu fark bariz olarak görülmektedir. Orta sahinle yan sahinlerin ilavesine tekabül eden kısımlar arasında bariz bir derz vardır. Bu derzin iki tarafında taş ebatları farklıdır. Orijinal kısımda ortalama 35-40 cm, ilave yan sahinlerin de ortalama 25-30 dur. Düşey derzin iki tarafında, taş sıralarının yatay derzleri devam etmektedir. Bu cephede daha bir çok detaylar, yan sahinlerin ilave olduğu fikrini desteklemektedir.

Kibleye açılan pencereler, orta ve yan sahinlerde farklıdır. Orta iki sıra pencerele klasik bir duvar, düşey derzin dış taraflarında, üç sıra ve farklı karakterde pencereler vardır. Derzin iki tarafındaki pencerelerdeki silmeler birbirinden farklıdır. Hatta Hünkar mahfelinin bulunduğu yan sahinin ikinci sıra pencerelerinde, pencerelerin üst söveleri orijinal bile değildir. Orta kısmın saçak kornişi, düşey derzin hizasına kadar gelmekte ve içeri dönmektedir. Yan kısım saçak kornişi is, başka bir profille, ötekinin altında kesilmektedir.

Bu detaylar, kible cephesinin her iki tarafında da aynıdır ve yan sahinlerin ilave olduğu hakkında gayet açık delillerdir. Enteryörde, orijinal duvar dekorasyonu kalmadığından, dekorasyonu kalmadığından, dekorasyona bakarak kesin bir şey söylenmez. Fakat orta sahinin pencerelerinde, ahşap pencere kapakları yan sahindakilerden farklıdır. Pencereler üzerindeki çini ile süslü alınlarda kullanılan çini desenleri ve renkleri de farklıdır. Ancak bu fark, büyük bir zaman farkına tekabül etmektedir.

Muhtelif detaylar, örneğin son cemaat mahalli döşemesi, son cemaat mahalli duvarının girintisinin üzerinde yarısı görülen rozet veya kısmen duvar içine gömülmüş sütunlar, camii konstrüksiyonun muhtelif devirleri hakkında bizi aydınlatmaktadır.

Bu müşahedelere dayanarak, camiin rökonstrüksiyonunda, en az dört devrin mevcut olduğunu söylemek kabildir:

- 1- İlk cami,
- 2- Yan sahanların ve son cemaati çeviren revakların inşa edildiği devir,
- 3- Yan sahanların kuzey duvarlarının ileri çıkarılması ve üzerinin ahşap tavanla örtülmesi,
- 4- Hünkar dairesi ve mahfeli inşaatı.”(Şekil-47)¹

A. Kuran ise cami inşaatı süreci ve Kuban'ın değerlendirmesi hususunda şunları belirtmektedir;

“Kuban'ın bu değerlendirmesine(cami gelişimindeki dört aşama) tümüyle katılmıyoruz. Çünkü, “yan sahanların kuzey duvarlarının ileri çıkarılmasına” ilişkin bir evre söz konusu olmayıp kubbeli yan kanatlarla onların kuzeyinde yer alan maksurelerin aynı zamanda yapılmadığını gösteren bir ipucu yoktur. Daha önemlisi, dış revakın en dipteki kemerinin sonradan doldurulduğunu ortaya koyan izlerin, dış revakın camiye ikinci aşamada eklendiği tezini desteklemekte, dış revakın ilk camiyle birlikte yapılıp yan kanatlar eklenirken revak kemerlerinden kiminin kaldırıldığına kiminin de duvar içinde kaldığına işaret etmektedir.

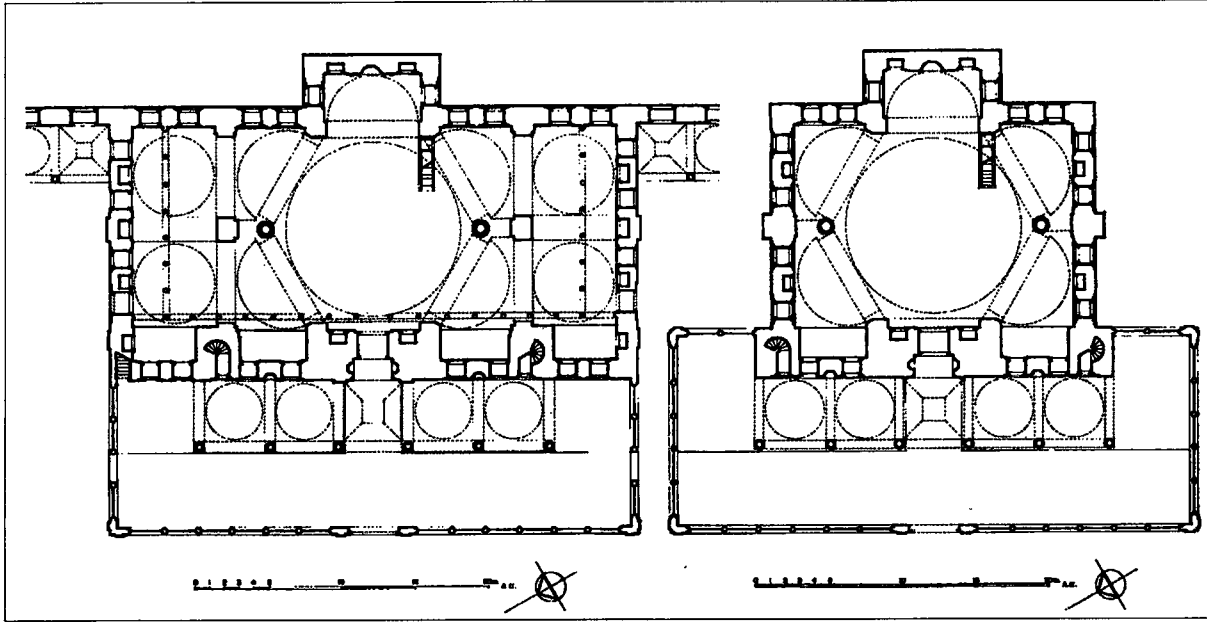
Kuban'ın makalesinde katılmadığımız bir başka husus da yan sahanların “muhtemelen 17. asrın ilk yarısında ilave edilmiş olduğu” yolundaki görüştür. Yan kanatlarla dış revakın birlikte yapıldığını peşinen kabul eden Kuban, Atik Valide camii dış revakını da dolayısıyla aynı zamana tarihlemekte ve bu görüşünü daha da yaygınlaştırarak “İstanbul camilerinin son cemaat mahallerindeki ikinci sıra revakların aynı tarihlerde ilave edildiğinin” düşünülebileceğini belirtmektedir.

Kuran bu konuya Vakfiye'ye dayanarak şu şekilde açıklık getirmektedir; Nurbanu Valide Sultan'ın Hadikat ül- Cevami'de belirttiği – ve genellikle kabul edildiği gibi – 991 yılının Zilkadesinde değil, vakfiyenin tescil edildiği 990 yılının Rebiülahırından önce ölmüş ve camii de Valide Sultan'ın sağlığında tamamlanıp kullanılmaya başlanmıştır. Bu durumda, müderrisi 1579 yılında atanan medrese ile, daha önce açıkladığımız gibi, yine aynı yıl açıldığını kabul edeceğimiz imaretin, camii tamamlanmadan faaliyete geçtiklerini düşünmeyeceğimiz için Atik Valide Camiini en geç 1579 yılına tarihliyor, cami inşaatının büyümesiyle ilgili inşaatın da vakfın ilk mütevellisi Pir Ali bin Mustafa'nın görevi devraldığı 1582 yılı başları ile kitabenin konulduğu 1583 yılı arasında gerçekleştirdiği sonucuna varıyoruz.

Burada son bir sorunun cevabını vermek gerekir. İlk camii Sinan'ın yaptığı yolunda şüphe yoktur. Fakat yan kanatların mimarı Sinan ya da Davut Ağa olabilir. 1583 yılında Sinan hayatta olduğundan cami inşaatının büyümesi işinin ona verilmiş olması akla yakındır. Ne var ki, 1580'den sonra artık iyice yaşlanan Sinan'ın eskisi gibi çalışmadığı ve giderek önemli işlerde bile yardımcılarını görevlendirdiği bilinmektedir. Bazı kaynaklarda Atik Valide camii Sinan'a şüphe belirterek bağlanmasının bazılarında da mimarın Davut Ağa olarak verilmesinin nedeni budur. Aslında şüphe ve söylentiler yersiz değildir. Çünkü 1580'li yıllara tarihlenen bazı Sinan yapılarının gerçekte Davut ya da Mehmet Ağa'nın eseri olduğu belgelerle kanıtlanmıştır.”²

¹Kuban, Atik Valide Camii, Mimarlık ve Sanat, sayı 2, 1961, s.60.

² Kuran, s.189-190.

Şekil 48 Atik Valide Camii, Şimdiki Planı (A. Kuran)

Şekil 49 Atik Valide Camii, İlk Planı (A. Kuran)

Plan Özellikleri:

Plan esas itibariyle tek kubbeli merkezi bir yapıdır. İki serbest bırakılmış, dördü duvarlara bağlanmış altı paye üzerinde yükselen altı köşeli bir kaide kubbeyi taşımaktadır. Bu tipin Osmanlı mimarisindeki örnekleri şunlardır; Ahmet Paşa Camii(1554), Sokullu Mehmet Paşa Camii(1571), Atik Valide Camii(1583), Cerrah Paşa Camii(1593), Hekimoğlu Ali Paşa Camii(1734).¹

“Osmanlı cami mimarisinde, en monümantal yapıları merkezi plan tatbikatında görmekteyiz. Fakat, mimarların, enine gelişmiş ibadet hacimlerine olan eğilimlerini sezmemek de imkansızdır. Sinan’ın çeşitli yapılarında bu araştırmayı görmekteyiz. Hadım İbrahim Paşa, Zal Mahmut Paşa gibi tek kubbeli yapılarında veya Mihrimah, Rüstem Paşa gibi belirli yan sahınları olan camilerde ve nihayet Üç Şerefeli’nin yolundan giden Sinan Paşa, Kara Ahmet Paşa ve Sokullu camilerinde hep bu denemeyi görmekteyiz. Son dört caminin Osmanlı mimarisinde özel bir yeri vardır. Altıgen bir ayak sistemine oturan kubbeleriyle bu yapılar, geometrik düzen icabı ancak, enine gelişmeye imkan veren bir şemanın, sade Osmanlı mimarisine has tatbikatını teşkil etmişlerdir. Üsküdar Atik Valide Camii bu serinin son yapısıdır.”²

Camiin önünde beş kubbeli son cemaat yeri, saçak ve kubbelerle çevrili enine dikdörtgen şeklinde bir avlu bulunmaktadır. Üsküdar Atik Valide Camii son cemaat yeri çifte revaklıdır. Bu şekilde çifte son cemaat yeri olan camilerden bazıları; Babaeski Semiz Ali Paşa Camii(1560-64), Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camii(1569), Çorlu Sultan Süleyman Camii(1522), Çatalca Ferhat Paşa Camii(1575), Havsâ Sokullu Camii(1576)³

¹ Başiplikçi, s.19.

² Kuban, s. 59-60.

³ Başiplikçi, a.g.e., s.20.

Eski Valide Camisi kubbeli mekan denemeleri açısından Topkapı Kara Ahmed Paşa Camisi ile Kadırga Sokullu'nun bir sentezi sayılabilir. Sokullu'daki kibleye paralel akstaki dış çeperlerle birleştirilmiş payandalar yerine, bu camide – Kara Ahmed Paşa'daki gibi- bağımsız taşıyıcı sütunlar kullanılmıştır. Fakat Kara Ahmed Paşa Camisi'ndeki dar yan sahnınlar burada kullanılmamış ve örtü sistemi Sokullu'daki düzeni yinelemiştir. Mustafa Sai'nin Sinan'ın yapıları listesinde en son yapı olan bu camii ve külliye Sinan'a aittir.¹ İnşaat süreci karışıktır. Sinan'dan sonra mimarbaşı Davud Ağa kubbeye örtülü yan sahnınları eklemiş olabilir. Planda yapılan değişiklik, Sinan'ın Selimiye'den sonra hemen hemen sürekli kullandığı, mihrabın kible duvarından taşan bir dikdörtgen çıkıntıya yerleştirilmesidir. Altıgen planlı camilerde, Selimiye'nin sekizgen çardak planında da uyguladığı gibi, mihrap çıkıntısı, giriş payandaları arasındaki girintiyi dengelemek amacıyla yapılmış olabilir.²

İç Mekan:

“Atık Valide camii Mimar Sinan'ın altıgen şemalı camilerinden bir başkasıdır. Burada Sinan 12,70 metre çapındaki kubbeyi önde ve arkada beden duvarlarına, sağda ve solda kahverengi somaki sütunlara oturmuştur. Sütunlar kemerlerle daha gerideki ayaklara bağlanmış; ana kubbe ikisi sağda, ikisi solda ve biri mihrab çıkıntısı üstünde olmak üzere beş yarım kubbe ile beslenmiş; yarım kubbelerle beslenen orta mekanın iki yanına çift kubbeli hacimler konularak cami enlemesine büyütülmüştür.(şekil-38)

Camiin orta mekanı üç yanda yirmisekiz sütuna oturan mahfillerle sarılıdır. Batıdaki çift kubbeli kanadın tümü Hünkar mahfili yapılmış ve camiin içine bakan yüzü kafesle örtülmüştür. Kafes 19. Yüzyıla tarihlendiğinden mahfilin şimdiki düzenini, Hünkar dairesinin yapımı üzerine aldığı anlaşılır.

Atık Valide camiin son cemaat yeri çift revaklıdır. Beş açıklıklı olan iç revakın yüksek orta gözü ayna tonoz, öteki dört gözü pandantifli kubbelerle örtülüdür. İç revak altı mermer sütuna oturur. Onu üç tarafta kuşatan dış revak ise onaltı sütun ve dört ayağa biner. Kemerleri bir aşırı ak mermer ve kırmızı somakiden örülü son cemaat yerinin iç revak sütunları stalaktit, dış revak sütunları baklava başlıklıdır.”³

Süsleme:

“Son cemaat yerini başlıkları istalaktitli altı sütun üzerine binen beş kubbe örtüyor. Kible kapısının önündeki kubbe çarmıh işareti şeklindedir. Camiden buraya açılan pencerelerin ve iki minarenin kapılarının üstlerinde on çini pano vardır. Camiin kible kapısının batısında bulunan ilk pencerenin yerine bir tarihte mükebbire yapıldığı zaman bu pencerenin çini panosu sökülüp kapının yanında duvara konulmuş, fakat son onarımda muhdes mükebbire kaldırıldığı halde çini pano yerine nakledilmemiştir. Muhtelif renklerin çevrelediği mor

¹ Kuban'ın daha önceki tarihlerde yazdığı bir makalede, bu yapının Sinan'a ait olmadığı görüşü hakimdir. (Mimarlık ve Sanat, sayı 2, s.60)

² Kuban, s.108-109.

³ Kuran, s.184-185.

zeminli panoların üzerine yazılar beyaz ile yazılmıştır. Arlarına haki renkleriyle güller, karanfiller, menekşe ve laleler serpilmiştir.”¹

“Minber mermerdendir. Korkulukları şebeke halindedir. Mihrap istalaktit’lidir. Üstünde üç pencere vardır. Yarım kubbe ile ba’bedden biraz dışarıya taşmıştır. Mihrabın iki tarafları ve yan duvarları nefis çinilerle kaplanmıştır. Bilhassa yanlarındaki iki çini pano renk ve desen itibariyle bize Türk çiniciliğinin en olgun ve mükemmel örneklerini verirler. Bu panoların ve pencerelerin üstlerini mor zemin üzerine beyaz tazı ile Besmele, Kürsi ayeti yazılı olan çini levhalar süsler. Minberin sağındaki iki mihrap çıkıntısının solundaki üç pencerenin üstlerindeki çini panolarda da aynı renklerle Besmele, Fetih suresinden bazı ayetler yazılıdır. Müezzin Fevzi Ürer ile ma’bedin bütün pencerelerini saydık. Ma’bed tam yüz pencereden ışık alıyor. Bu ziya çinilerden fışkıran bahar ve renk ihtişamı ile kuşaklaşıyor. Yazıların aralarına serpilmiş papatya, menekşe lale, gül badem ve erik çiçekleri o kadar canlandırılmıştır ki; insanın, elini uzatarak bunları burnuna götürüp koklayacağı geliyor. Üstünden 404 yıl geçtiği halde renklerinde hiçbir solukluk ve sırlarında ince bir çatlaklık bile yoktur (62). Zeminler gayet parlaktır. Fırın renkleri katıyyen birbirine karıştırmamıştır. Fırında pişirilirken mercan veya domates allığı alan kırmızılardan asıl zeminde biraz yüksek kalışları çinilere müstesna bir çekicilik veriyor. Sinan devrinin çinilerinde öyle hususlar vardır ki; bazan bir renk yalnız bir ma’bedin çinisinde kullanılmıştır. O renk bir daha başka bir yerde ya kullanılmamıştır, veyahut kullanılmamıştır. Bu camide mihrabın yanlarındaki iki panoda badem dallarını yapan renklere başka hiçbir camide rastlamadım.”²

Dış Mekan:

Avluya darülhadis, hankah ve kible yönlerinden olmak üzere üç kapıyla girilip, buradan da karşılıklı olmak üzere camiye ve medreseye geçilir. Son cemaat yerinin önünde şadırvan yer alır. Oymacılık ve taşçılık sanatının bütün inceliklerini toplayan bu şadırvanın parmaklıkları beyaz mermerden oyulmuş ve bir dantel gibi işlenmiştir. Son cemaat yerinin önünde onsekiz sütun ve dört yığma direk üstüne dayanan bir saçak vardır. Camiin bu saçığı Tophane’deki Kılıç Ali Paşa ve Üsküdar’daki Mihrimah camilerinin sundurmalarına benzer.³

Atik Valide Camiinin, şadırvan avlusu, iç ölçüleri 56.20x43.70 metre olan geniş bir alana sahiptir. Bu avlu, geniş revaklarla çevrilidir ve ağaçlı bir bahçeyi andırır. Avluyu kuşatarak iki yandan camiye saplanan revaklar aslında simetriklerdir. Ancak daha sonra eklenen -kitabeye göre 1869- tarihli Hünkar dairesi batıda iki gözün kaldırılmasını gerektirmiş, bu yüzden avlu revak kubbelerinin sayısı 40’tan 38’e, revak taşıyan mermer sütunların sayısı da 32’den 31’e düşmüştür. Revaklarda 34 pencere vardır.

“Camiin iki minaresi vardır. Tarihini saptayamadığımız bir depremde doğudaki kaidesine, batıdaki şerefe altına kadar yıkılan minareler 18. Yüzyılda yenilenmiş, Osmanlı Barok’u tarzında şerefe altları boğumlu, petekleri gırlanlı biçimini 1869 tarihinde yapılan yenileme esnasında almıştır.

¹ Konyalı, a.g.e., s.145.

² a.g.e., s.146-147.

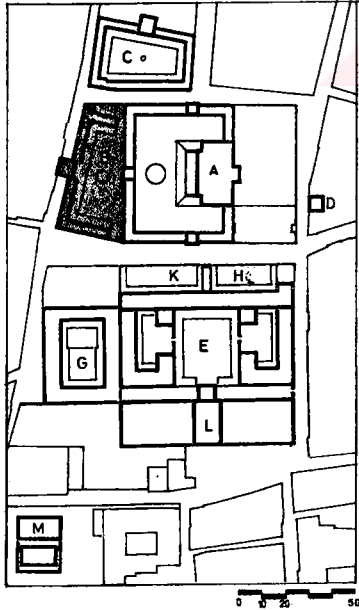
³ Konyalı, a.g.e., s.143-144., A. Kuran, a.g.e.

Tümü ile kesme küfeki taşından yapılmış olan Atik Valide Camii'nin beden duvarlarına açılan pencereler yer yer iki, yer yer üç katlıdır. Son cemaat duvarında altlı üstlü dört çift pencere vardır. Mihrab çıkıntısında, ikisi mihrabın yanlarında, ikisi yan duvarlarda bulunan dört alt ve biri mihrabın, ötekiler alt pencerelerin tepelerinde olmak üzere beş üst pencere yer alır. Mihrab çıkıntısının yanlarındaki iç akslarda aynı pencere düzeni tekrarlanır. Dış akslarda ise altta ve ortada ikişer, üst sırada üç pencere görülür ve yedi pencere sistem camii'nin doğu cephesinde de sürdürülür. Batı cephesinin aslında doğudakinin benzeri olan pencere düzeni Hünkar kasrının yapımı ile bozulmuş, bu cephedeki pencerelerin bir kısmı kapıya dönüştürülmüş, kimisi kapatılmıştır.

Hünkar dairesi yapılmadan önce camii'nin son cemaat duvarında onaltı, yan cephelerinde ondörder, arka cephesinde yirmiiki, mihrab çıkıntısında dokuz olmak üzere beden duvarlarında yetmişüç pencere bulunuyor, yarım kubbeler düzeyindeki yirmiüç ve ana kubbe kasnağına açılan onsekiz pencere ile birlikte camii'nin içi toplam yüzondört pencereden ışık alıyordu.”¹

Şadırvanın, 16 sütunla çevrelenmiş olduğunu, sütunların izlerinden anlamak mümkündür. Saçakların bilhassa nisbetleri güzeldir. Kubbesi ve örtü şekli diğer şadırvanlara nazaran farklıdır. Klasik devir şadırvanları arasına girer. Detay ve motifler Çinili Camii'ndekilere benzer.²

3.2.2.MEDRESE:

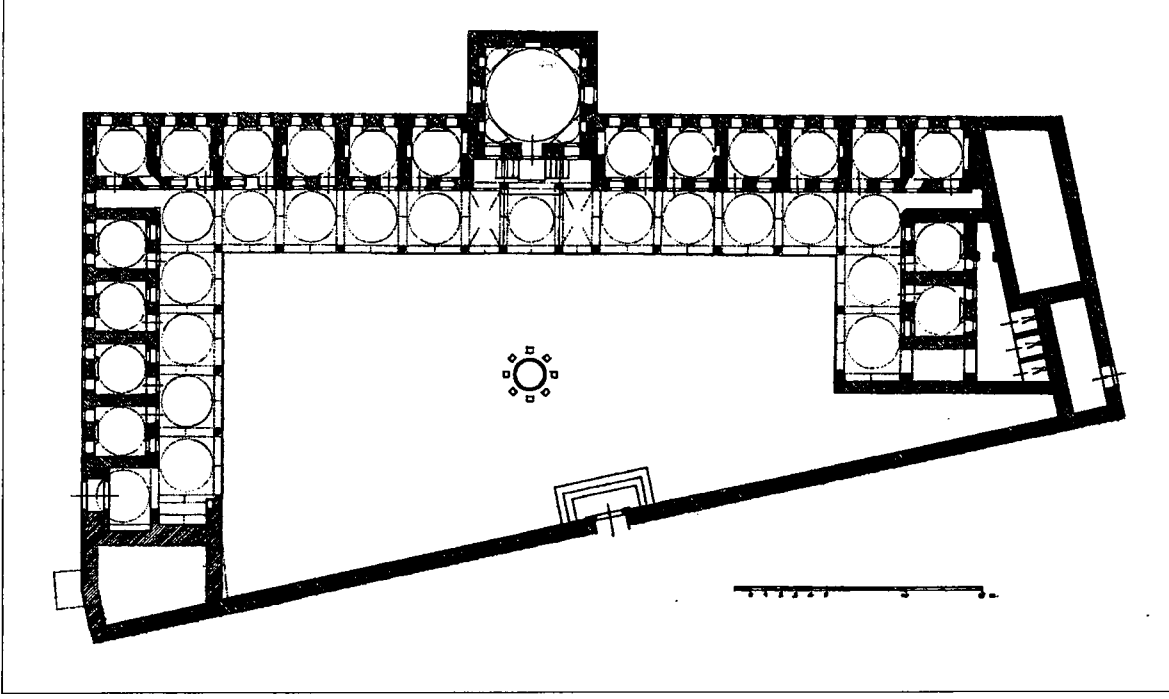
Atik Valide Medresesi'nin yapım tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Egli 1577 yılı olarak tarihlenmektedir. Medrese'ye ait bir kitabe yoktur. Medresesi Nurbanu Sultan'ın yaptırdığını adı geçen vakfiyeden, yapının Sinan'a ait olduğunu da Tezkiret ül-Bünyanda yer almasından anlıyoruz.

Plan Özellikleri:

Camii avlusunun kuzeyinde, daha alçak bir seviyeye inşa edilmiş olan medreseye 13 basamaklı bir merdivenle inilir. Çapraz tonozlu ve üzerinde kubbe bulunan bir kapıdan geçilerek medrese avlusuna girilir. 19 talebe ve bir dersane odasının odasının üç taraftan çevrelediği medrese avlusunun ortasında bugün çökmeğe yüz tutmuş dokuzgen biçiminde harap bir şadırvan vardır.(Şekil-50)

¹ Kuran,a.g.e., s.185-186.

² Tokay, s.21.

Şekil 50 Medrese planı (A. S. Ülgen)

Medrese odalarının önünde, üzeri kubbelerle örtülmüş bir revak bulunur. Revakları saran hafif sivri kemerler geniştir. Bu kemerler baklavali başlıklı mermer sütunlar tarafından taşınmaktadır.

Medrese odalarında ikisi sokağa biri avluya açılmak üzere üç pencere mevcuttur. Ayrıca, talebelerin ısınmasını temin eden bir ocak ve kitap koymaya yarayan gözler vardır. Avluya açılan küçük bir kapı ile bu odaya girilir.

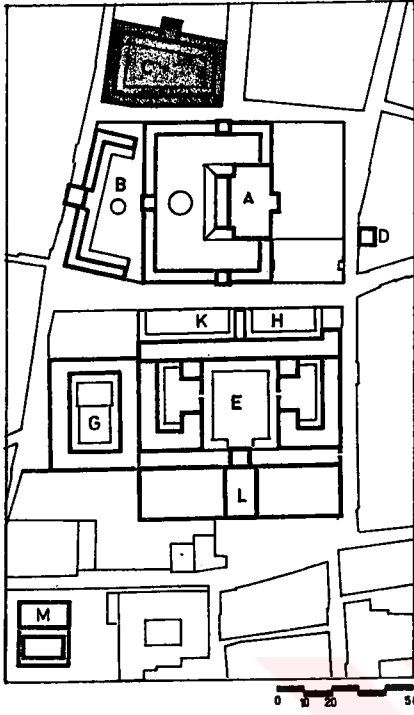
Değişik bir mimari tarzı olan dershane odası ise medrese odalarından daha yüksek bir seviyeye ve medresenin kuzeyindeki sokağa taşkın olarak yapılmıştır. Dershane odası yuvarlak kemerler üzerinde inşa edilmiş, medresenin kuzeyinden geçen bir sokak beşik tonozlu bir dehliz halinde dershane odasının altında devam ettirilmiştir.¹

Kuzeydeki ana cephesi Valide Kahyası Sokağına paralel yapıldığı için caminin ana ekseninden batıya doğru dönen ve bu yüzden batı cephesi doğudakinden daha uzun olan Atik Valide medresesi, üç yanı kubbeli revaklarla çevrili bir avlu etrafında düzenlenmiştir. Avlunun batısında dört, doğusunda iki, kuzeyinde oniki oda vardır. Bu odalardan onbeşi "ulum ve maarif tahsil etmek isteyen taliplerle", ikisi öğretim yardımcısına, biri bevvab denilen kapıcının oturmasına ayrılmıştır. Medresenin sokak kapısı batıda, helalar doğudaki odaların arkasında, Valide Kahyası Sokağı üstünde kemerlerle bindirilmiş fevkani dershanesi uzun cephenin ortasındadır.²

¹ Başiplikçi, a. g.e., s.45.

² Kuran, a.g.e., s.185

3.2.3.HANKAH(RİBAT):

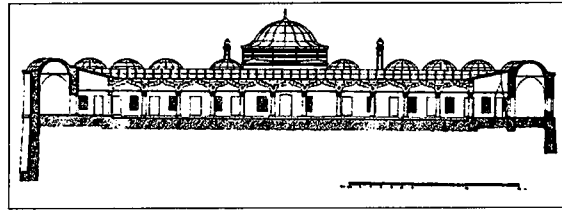
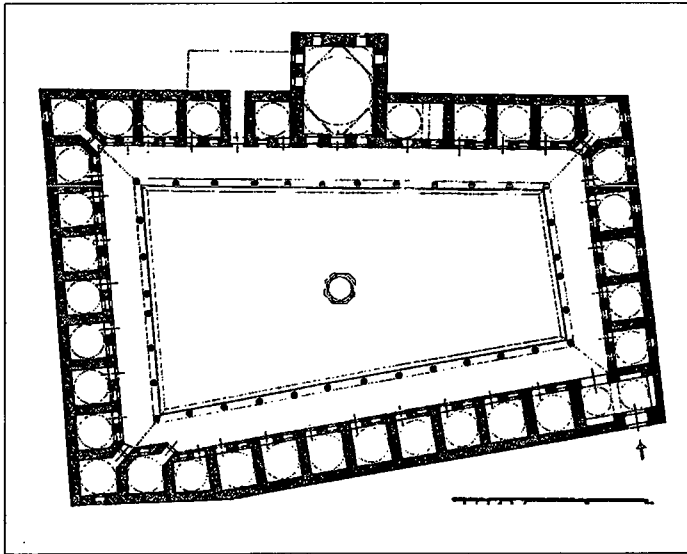

Vakfiyeye göre bir şeyh ile otuziki "nefer fukaranın" (dervişin) barınması için yaptırılan hankah da avlulu bir yapıdır. Kuzeye doğru genişleyen dörtgen avlu çepeçevre revaklı, kaş kemerlere basan revaklar güneyde beş, kuzeyde yedi, doğuda onbir, batıda oniki açıklıklıdır. Revakların gerisinde kubbeli semahane ve yine hepsi kubbeli otuzüç oda yer alır. Hankahın dış duvarları tuğla hatıllı kesme taştan örölü, üstü tümüyle kurşun kaplıdır.

Atik Valide Hankah'ı 1579 tarihinde bitirilmesinden, 1670 tarihine kadar halveti tarikatına devredilmiştir. 1670 - 79 tarihleri arasında Şabaniliğin İstanbul'da ilk temsil edildiği merkez olmuştur.¹

Vakıflar İdaresince 1960'lı yıllarda onarılan Atik Valide hankahı uzun süre İlim Yayma Derneği Talebe Yurdu olarak kullanılmış, fakat 1980'den

sonra boşaltılmıştır. Bugün bakımsız ve yeniden harab olma yolundadır.² Hankah dar bir sokakla camiiden ayrılmıştır. Avlu etrafına sıralanmış 34 kubbeli odadan meydana gelmiştir. Bir büyük dersane odası vardır. Sütun başlık ve kemer gibi mimari elemanlar medresedeki elemanların aynısıdır. Ancak sütunların taşıdığı revak kubbeli değil kubbe örtüsünün devamı gibi çalışan düz çatıdır. Avlu ortasında şadırvan bulunduğu izlerden anlaşılmaktadır.³(Şekil-51)

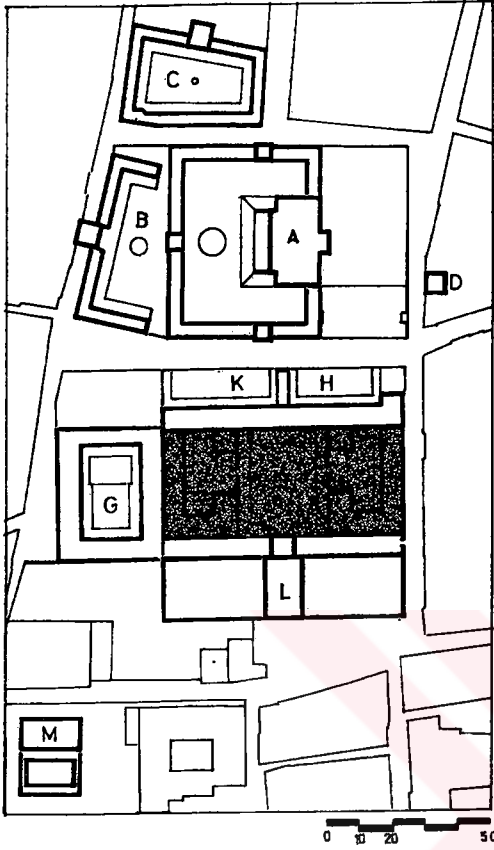
Şekil 51 Hankah planı ve kesiti (A. S. Ülgen)

¹ Tanman, s. 121-22

² Kuran, a.g.e.s, 178.

³ Başiplikçi, a.g.e.,

3.2.4. İMARET:

Külliye'nin sosyal fonksiyonlu yapılarından olan imaret, camii-medrese aksına paralel, darülhadis-mekteb bloğuna bitişik, cami'nin kuzey-doğusunda ve daha düşük kotta yer alır.

Külliye'de, cami'nin inşasına M. 1570-71'de başlandığı ve kapı kitabesine göre M. 583 yılında bitirildiğini daha önce belirtmiştik. Ancak, külliye'nin diğer hiçbir yapısında kitabe olmadığından, bunların ne zaman bitirildiği hususunda kesin bir tarih yoktur.

Ancak, G. Cantay; "Dökmecizade Mehmed Efendi'nin 9 Muharrem 987/ 7 Mart 1579 tarihinde Atik Valide Medresesi'ne müderris olduğu" ve "kervansaray girişi yanındaki Hasan Çavuş Çeşmesi kitabesinin H.987/ M. 1579 tarihli olması" bilgisine dayanarak, külliye'nin sosyal fonksiyonlu blokunu oluşturan darüşşifa, imaret ve kervansaray yapılarının 1579 yılında tamamlandığını belirtmektedir.¹

Plan Özellikleri:

İmaret ile kervansarayın girişi ortak olup, Toptaşı caddesi üzerindedir. Giriş kapısının üzerinde iki sütunlu bir sayvan, sağ tarafta duvara konulmuş bir çeşme yer alır. Kapıdan 10.80 metre çapında bir kubbenin örttüğü bir taşığa girilir. Giriş aksında merdivenlerle çıkılan kubbeli bir geçit vardır.² Bu merdivenlerden çıkılarak imaret orta avlusuna geçilir.

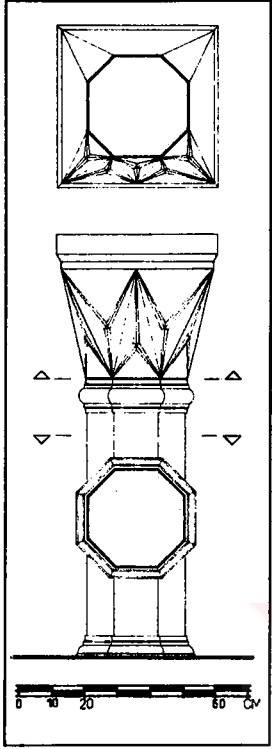
İmaret yapısı, tabhane, aşhane ve bu ikisinin ortak kullandığı orta avlu olmak üzere üç kısımdan oluşur.

Orta avlu, kervansaray kenarı(kuzey cephesi); 31.35metre, darülhadis kenarı(güney cephesi); 31.80metre, tabhane kenarı(batı cephesi); 36.55metre, aşhane kenarı(doğu cephesi);36.42metre ebatlarında olan bir dikdörtgendir. Avlunun üç kenarı revaklarla çevrili olup, kervansaray cephesi(giriş) orta aksında 7.20 metrelik kısımda revak oluşturulmamıştır.³(Şekil-62, Res-28)

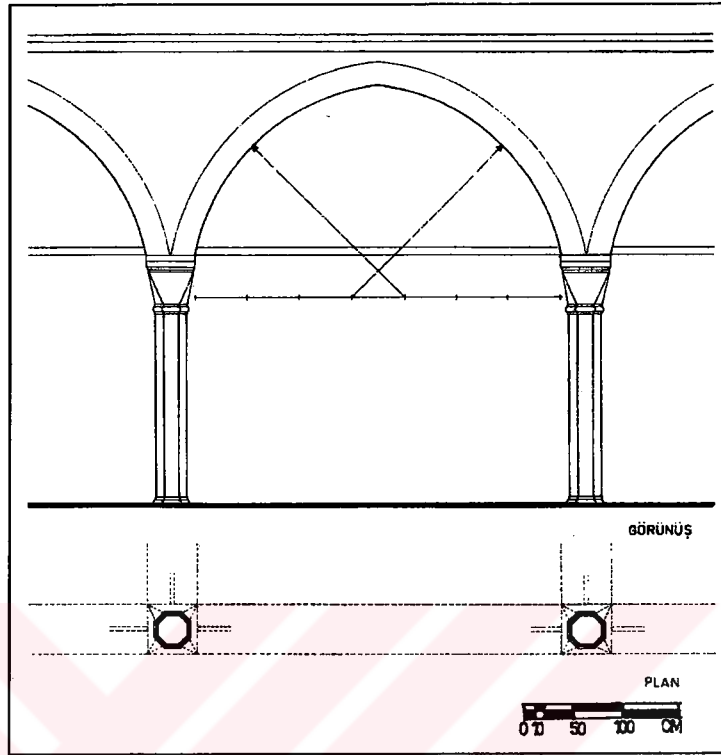
¹ Cantay, s.103

² bu kubbe 19. yüzyılda kesilerek kat atılmıştır(şekil-)

³ bkz. İmaret orta avlu rölövesi, a.yılmaz

Şekil 52 Orta avlu sütun detayı

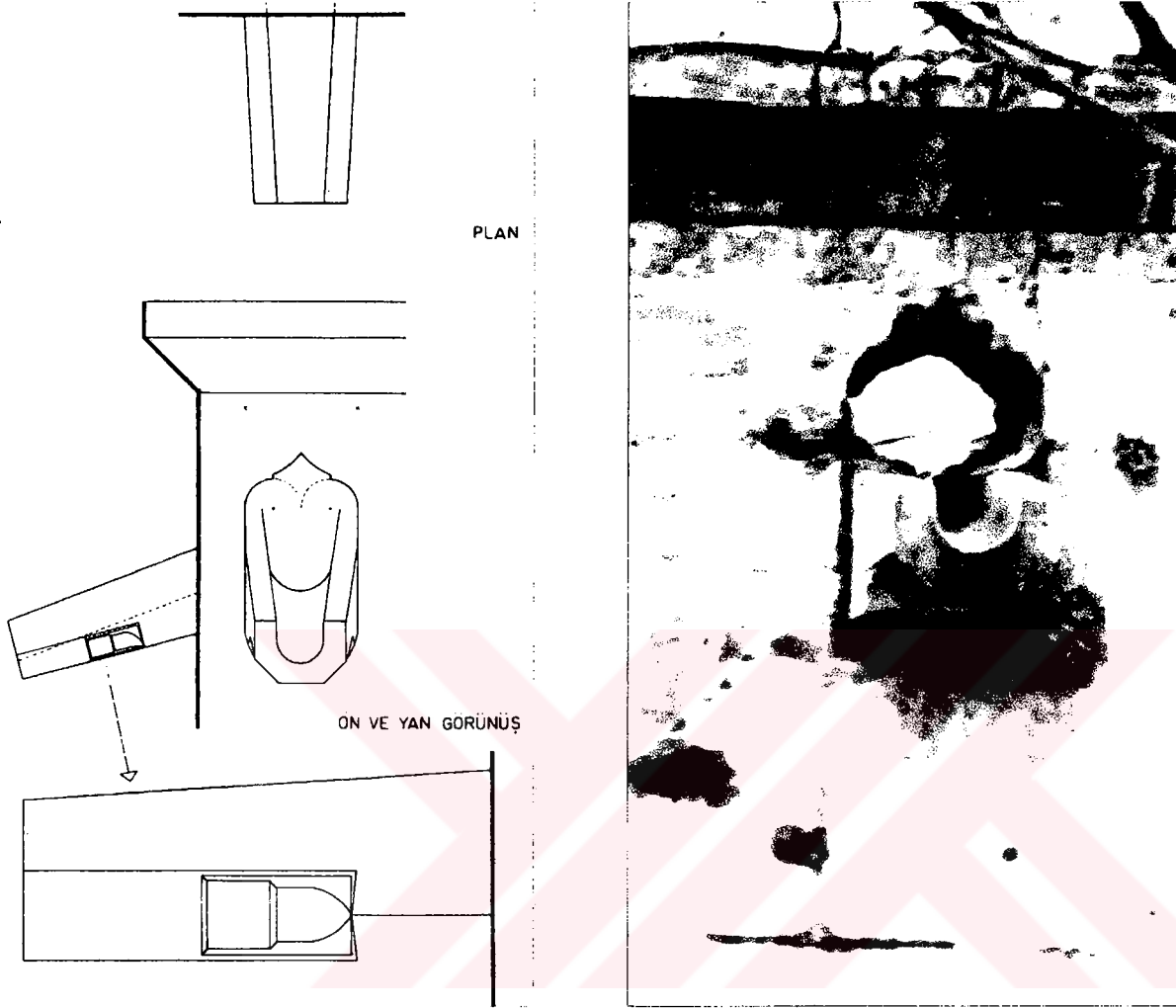

Şekil 53 Orta avlu revak detayı

Avluyu çevreleyen revaklar, yirmialtı mermer sütunun taşıdığı yirmidokuz kubbe ile örtülmektedir. Revakları oluşturan kubbeler standart ve 3metre, kubbeyi taşıyan revak kemerlerinin en ve boy ölçüleri her cephede farklıdır. Farklı dikdörtgenleri örten aynı ölçüdeki kubbeler, standart kubbe kalıbı kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Revakları oluşturan 1.95metre boyundaki mermer sütunlar, sekizgen olup alt ve üst kenarında bronz bilezikler vardır.(şekil- 52) Sütunların üstünde baklavalı başlık ve bunları birbirine bağlayan kamerler vardır. Avluyu çevreleyen bu kemerler, küfeki taşından ve çift merkezli sivri kemer biçiminde yapılmışlardır.(şekil-53) Avlu revaklarını örten kubbeler kurşun plakalarla kaplanmış ve çatı suyu her sütun aksında, üst silmenin altında bulunan çörttenlerle avluya serbest olarak akıtılmıştır.(Şekil-54)

Orta avlunun güney cephesinde ve giriş aksında, üst kot(darülhadis,mektab ve camii bloğu) ile bağlantıyı sağlayan merdivenli dehliz, merdivenin iki yanında beşik tonozlu ve ocaklı ikişer oda bulunur. Avludan 60 santimetre yukarıdaki bu odalar, söveli bir kapı(1.06x1.90), söveli lokma parmaklıklı bir pencere(94x156) ile avluya açılır. Ayrıca, tonoz yüksekliği 5.30 metre olan bu odalar, küçük bir pencereyle avlu revakları üstünden ışık almaktadır.

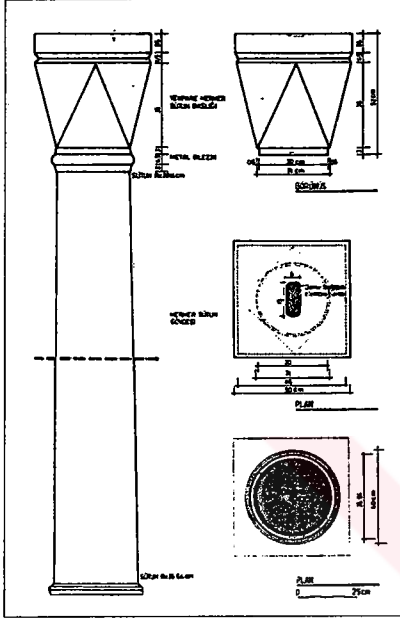
Şekil 54 Orta avlu çörlen detayı

Orta avlunun kuzeyinde tabhane, güneyinde de aşhane bulunur. Her iki mekana geçiş karşılıklı simetrik basık kemerli bir kapı ile girilir.(Res-26-27) Aşhane, T biçimli bir avlu etrafını saran, altısı kubbeli ve fenerli, üçü kubbeli, üçü beşik tonozlu oniki birim ile iki dehlizden meydana gelir. "Aşhane avlusunu beşik tonoz örtülü revakı güney cephesinin uçlarında kuzeye dönerek iki yanda avluya taşan kubbeli odaların duvarlarına saplanır."¹

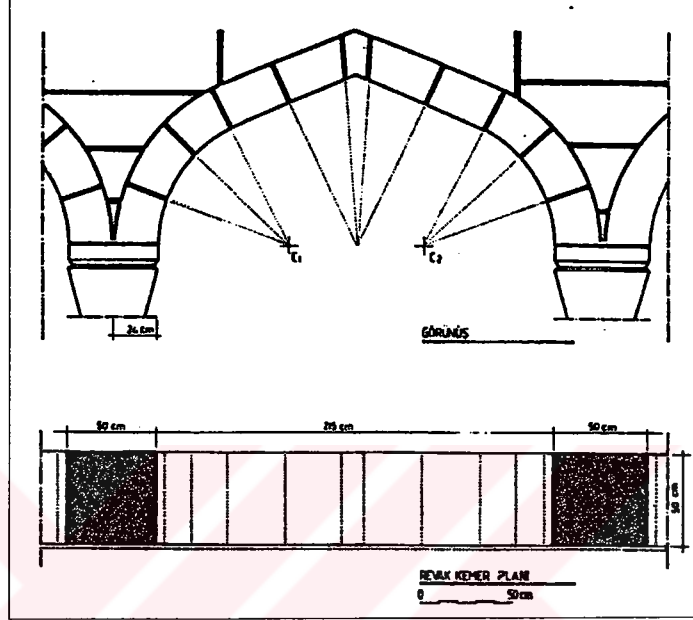
"T" biçimli avluyu saran revakları taşıyan mermer sütunlar, tek parça gövde ve başlıktan oluşmaktadır. Sütun gövdeleri alt çapı 35.65 cm, üst çapı 34.14 cm ve 2.11 metre uzunluğunda olup gövdenin alt ve üstünde pirinç bilezik vardır. Toplam 52 cm yüksekliğe sahip kesik pramit biçimindeki sütun başlığı, 30 cm çapındaki daire planlı bir tabanla sütun gövdesine oturmaktadır. Kesik pramit biçimindeki başlığın üzerinde dört adet koni biçiminde kabartmalar mevcuttur.(şekil-55-res-40)

¹ Kuran, s.182

Sütunları birbirine bağlayan kemerler “kaş kemer” olup küfeki taşından yapılmışlardır.(Şekil-56) Kemer alın genişliği 24 cm, karın genişliği 50 cm'dir. Kemer tepe noktası yüksekliğinin kemer açıklığına oranı 1/18'dir. Kemerler üzengi taşları hizasında kendi aralarında ve revak-beden duvarı arasında 3/5 cm kesitli demir gergilerle bağlanmıştır.¹

Şekil 55 Aşhane, Tabhane sütun detayı(D. Sarı)

Şekil 56 Aşhane, Tabhane kemer detayı (D. Sarı)

Aşhanenin tepelerinde havalandırma fenerleri bulunan altı kubbeli birimi mutfaklardır. Söz konusu altı birim biri ikili öbürü dördü olmak üzere iki ayrı mutfak halinde düzenlenmiş ve birincisinin içine üç, ikincisinin içine beş büyük ocak konulmuştur. Dört birimli mutfağın yanındaki iki kubbeli, tek kapılı salon yemekhanedir. Geriye kalan üçü tonoz ve biri kubbeli hacimler ise kiler ve anbardır.²

Ayrıca aşhane ile kervansaray arasında dikdörtgen planlı(5.85 m x 30.94 m) yan avlu vardır. Bu avlu Valide imareti sokağı ile aşhane ve orta avlu arasındaki bağlantıyı sağlayan, bir nevi servis avlusu niteliğindedir.

Tabhane; orta avlunun kuzeyinde ve darüşşifaya bitişik olarak planlanmış ve işlevden kaynaklanan küçük farklılıklar dışında plan şeması olarak aşhane plan kurgusuna benzemektedir. Bu benzerlik yapı elemanları ve yapım sistemi içinde geçerlidir.

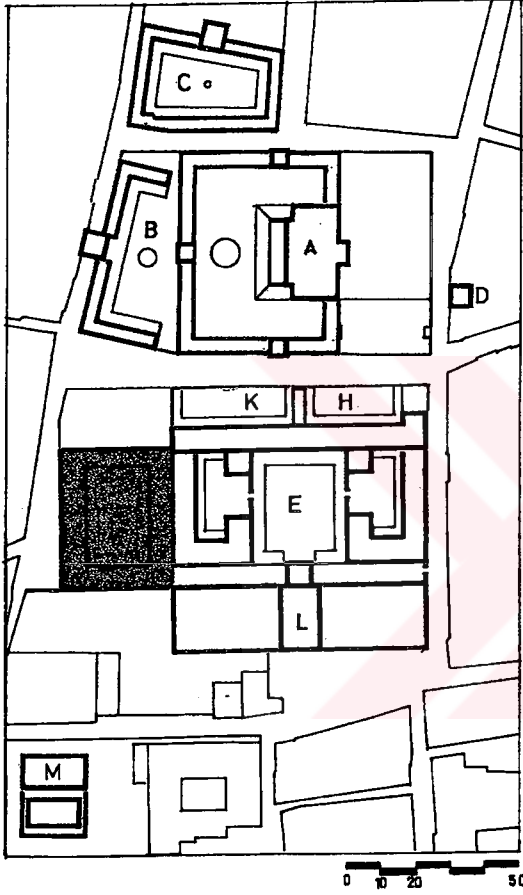
Aşhanenin karşısındaki tabhanenin avlu kapısının sağına ve soluna sonradan eklenen iki katlı odalar kaldırıldığı ve avlunun kuzey cephesinin önündeki revak yenilediği takdirde Atik Valide imaretinin tabhane ve aşhane bölümlerinin, ufak farklılıklar dışında, simetrik yapılar olduğu görülür. Aşhanede olduğu gibi,

¹ Sarı, s.14.

² Kuran, a.g.e., s.182.

tabhanede de mimari kuruluş dokuzu kubbeli üçü beşik tonozlu kare birim ile iki ince uzun hücreden meydana gelir. Yalnız, bu bölüme bitişik dış kapısı olmayan servis avlusu helalara tahsis edilmiş, gerekmediği için de tabhane kubbeleri fenersiz yapılmıştır. Tek yada çift kare birimden oluşan tabhane odaları “gelip gidenlerin oturması ve misafirlerin içinde it’am edilmesi için” kullanılır; devletin ileri gelenleri, ayan ve eşraf hanlardan birinde konaklamayıp bu odalarda ağırlandı.¹

3.2.5.DARÜŞŞİFA:

Atik Valide Darüşşifası; kervansaray, imaret ve tabhanenin oluşturduğu kareye yakın yapı bloğunun kuzey batısına, darülhadis medresesine de bitişik olarak, darüşşifa yapısı inşa edilmiştir.

Külliyenin diğer yapılarında olduğu gibi darüşşifa yapısında da herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Ancak, tarihçe bölümünde açıkladığımız kaynaklar, külliye bu kısımlarının M. 1579 tarihinde bitirildiğini göstermektedir.²

Atik Valide darüşşifa ve imaret ikilisinden oluşan yapı kitlesi, A. Kuran'a göre;

XVII. yy: Bu yüzyıl sonlarına kadar asıl işlev ve mimari kuruluşunu korumuştur.

XIX. yy: 1807'ye kadar Nizam-ı Cedid Ocağı için kışla, 1834-1865 yılları arasında Asakir-i Nizamiye kışlası olarak, 1865-1927 arası akıl hastanesi olarak kullanılmış ve yine bu tarihlerde imaret ve darüşşifaya kat atılmıştır.

XX. yy: 1935-1976 yılları arasında Yaprak Tütün Atölyesi olarak kullanılmıştır.³ 1977-1999 yıllarında ise Üsküdar İmam Hatip Lisesi olarak kullanılmıştır.

Külliyenin önemli yapısı olan darüşşifa inşa edildiğinde, diğer Osmanlı darüşşifaları gibi, tam teşkilatlı bir hastahane olarak çalışmıştı. Fakat zamanla yapının eskimesi ve onarılmayışı nedeniyle XIX. yüzyılın başlarında buraya sadece akıl hastaları alınmış ve “Toptaşı Bimarhane” olarak tanınmıştır. Toptaş Bimarhanesi'ne ilk akliye hekimi olarak İtalyan asıllı Dr. Mongeri başhekim olmuştur. Akıl hastaları hastanesi olan darüşşifa yapısına kadın hastalar, darülhadis medresesine de erkek hastalar yerleştirilmiştir.

¹ Kuran, a.g.e., s.183

² bkz.,3.1.1.Tarihi Bilgi ve Çevre Tarifi

³ Kuran, a.g.e., s.182.

Yapı, III. Selim (1789-1807) zamanında Nizam-ı cedid askerlerinin süvari kışlası olmuş, ancak İstanbul'da kolera salgını nedeniyle Süleymaniye Darüşşifası tecrithane olunca, bütünüyle akıl hastaları buraya getirilmiştir. Bu sırada yapıya bazı koğuş mekanları da eklenmiştir. 1866, 1874 ve 1881 yıllarında bu eklerle yapı, II. Meşrutiyet (1908)'e kadar geliyor ve 76 hastabakıcı, 9 idare memuru, 9 doktor görev yapıyordu. Bu yıllardaki bütçesi 14.400 altın lira olarak tespit edilen, darüşşifa fonksiyonunu 1927 yılında Bakırköy'de Akliye ve Asabiye Hastahanesi yapılıncaya kadar sürdürmüştür. Sonra Miskinler Tekkesi'nde cüzzamlı hastalar buraya nakledilmiştir.¹

"Süleymaniye Bimarhanesi 1861 senesinde geçirdiği yangın felaketinden sonra, içinde barınmakta olan 50 akıl hastası Toptaşı Bimarhanesi'ne nakledilmiştir.1858 senesinde Toptaşı bimarhanesi akıl hastalarının müşahadesi için tahsis edilmiş ve buraya ilk başhekim olarak İtalyan asıllı bir hekim olan Monceri Efendi (Mongeri Pere) başhekim olarak tayin edilmiştir. Türkiye'de modern psikiyatrinin öncüleri olan Dr. Reşit Tahsin Bey, Dr. Avni Bey, Dr. Mazhar Osman Bey gibi hocalar ve Dr. İhsan Şükrü, Dr. Fahrettin Kerim, Dr. Rasim Adasal gibi psikiyatrilar burada asistanlık yapmışlardır."²

Plan özellikleri

Topoğrafik şartlara uygun olarak konumlanan külliye yapılarının genel görünümü kademeli bir ifade kazanmıştır.

İmaretin kuzey duvarına bitişik darüşşifa, aşhane ve tabhane gibi, kendi iç avlusu çevresinde düzenlenmiştir. Doğu bölümü batıdakine göre daha geniş ve iki basamak yüksek olan çift kademeli avlunun batısı beş, doğusu altı, yanları dokuz kemerli; başlıkları baklavali mermer sütunlara oturan avlu revakı "ahşap" çatılıdır.³ Asıl girişine ek olarak tabhaneye açılan muhdes bir kapı ile içerden imarete bağlanan darüşşifanın güneydoğu köşesindeki mescidi ve onun yanındaki hamamı dışındaki iç mimari düzeni bozulmuş, tek katlı yapının kubbeleri kesilerek üstüne kat çıkıldığından dış mimari görünümünde değişmiştir.⁴

Atik Valide Külliyesi'nin darüşşifa yapısına, kuzey cephesinde yer alan geniş yay kemerli bir kapı ile girilmektedir. Giriş kapısının üzerinde bir saçak olduğunu saçığın oturduğu başlık kalıntılarında anlamaktayız.(resim-36) Sütunların üzerinde yer alan sivri kemelerle bağlanmış, tonoz örtü sistemine sahip revaklar, iki kademeli 24.60 metre boyunda 13.80 metre eninde dikdörtgen bir avlunun etrafını çevirir.

Yükseldikçe incelen sütunların çevrelediği, batıdaki derin revak sisteminden daha az derinliğe sahip, doğu revaklarının dengelediği ve topografik şartlar gereği kademeli görünüşü ile darüşşifa avlusu sevimli bir avlu halindeydi. Bugün tamamen orijinal görünüşünü kaybetmiş olan avluda girişleri belirleyen revak açıklıkları, geniş yay kemerli açıklıklar halinde inşa edilmiştir. Kesme

¹ Şehsuvaroğlu, s.443-44.

² Samuk, s. 51,72.

³ Kuran, darüşşifa avlu revak örtüsünün ahşap çatılı, Cantay ise tonoz örtü olarak belirtmiştir.

⁴ Kuran, a.g.e, s.180.

taştan kemerlerin oturduğu sütun başlıkları ise külliye'nin diğer yapılarında gördüğümüz baklavali sütun başlıklarından farklı olarak, kare prizmanın dört yüzeyinde kabartma şeklindeki koni kesitlerinin şekillendirdiği şekildedir. Sütunlardan başlıklara geçiş bölgesinde ve sütun kaidelerinde bronz veya demirden bilezikler yer alır.¹

Revakların tonoz örtü sistemi sonraki değişikliklerle tamamen kaldırılmış ve yerine, demir putreller arasına dolgu tekniğinde yeni bir örtü sistemi yapılmıştır.(res-38)

Revakların gerisinde mekanların orijinal örtü sistemi tuğlalardan örölmüş kubbelerdi. Ancak darüşşifa yapısı da külliye'nin diğer yapıları gibi zamanla değişikliğe uğramıştır. Kubbe örtü sistemi kaldırılmış ve üstüne sonradan ikinci kat yapılarak, yapının orijinal durumu tamamen bozulmuştur. 1970'lerde mermer taş döşeli olan darüşşifa avlusu, yakın yıllarda okul olarak kullanıma hazırlanırken çimento ile kaplanmıştır.

Günümüzde darüşşifanın avluyu çeviren revak sistemi gerisinde yer alan mekanlar, birer kapı ve pencere ile revakların altına açılmaktadır. Sonraki kullanım amaçları doğrultusunda bu mekanlar tamamen değiştirilmiştir.

Darüşşifa ile tabhane arasında, darüşşifaya ait, iki küçük kubbeli hamam mekanı bulunmaktaydı. Bu, Mimar Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'ndeki darüşşifanın köşesine yerleştirdiği hamam gibi, yalnız Atik Valide Darüşşifası'na yani hastalara ait bir hamamdı. Hamam önündeki mekanın tabhane ile bağlantısı sonraki kullanımlar sırasında açılmış olmalıdır. Yapının güney- batı köşesindeki bir mekan ise darüşşifanın mescidi olarak kabul edilmektedir.

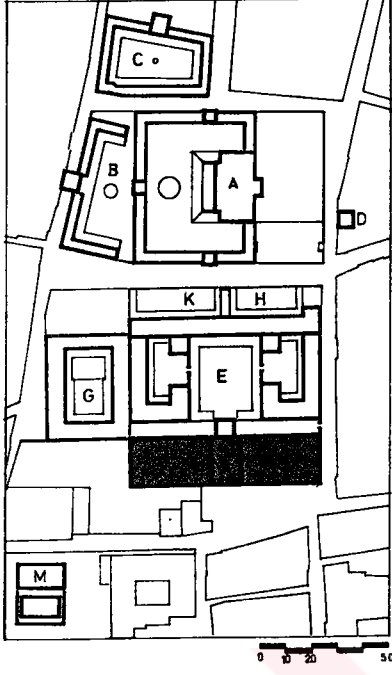
Atik Valide darüşşifası inşa edildiği yıllarda, muhakkak ki Mimar Sinan'ın diğer eserlerinde gördüğümüz gibi nadide bir yapı durumundaydı. Ne yazık ki, günümüzde plan özelliklerini aksettiren özelliğinden başka orijinal görünüşü kalmamıştır. Bugün özgün yapıdan sadece mimari elemanlar tanınmaktadır.

Darüşşifanın kuzey cephesinde, kesme taştan, yay kemerli, basit bir kapı halinde giriş yer almaktadır. Mekanların avluya açılan kapı ve pencereleri de mimari özelliklerini kaybetmemiştir.

Mimar Sinan, Atik Valide darüşşifasını daha önce inşa ettiği külliye yapılarında yer alan darüşşifalardaki kadar kompleks olarak ele alınmamış, fakat bir dikdörtgen avlu etrafında, revakların gerisinde kubbeli mekanların yer aldığı plan şemasını, devrinin cephe mimarisi anlayışı içinde yorumlamış olmalıdır.

¹ Cantay, a.g.e., s. 104
Güray, s. 10.

3.2.6.KERVANSARAY:

15. yüzyılda şehrin suriçi bölgesinde Sirkeci-Eminönü-Bayezıt, Fatih-Karagümrük arasındaki alanda oluşmaya başlayan ticari çekirdekler, 16. yüzyılda bütünleştirilmiş, Edirnekapı ve Topkapı'dan şehre giren ticari yollarla pekiştirilmiştir. Suriçi İstanbul'unda 16.yüzyıl içindeki gelişme bu şekilde sürerken, şehrin Galata-Beşiktaş yakasında da kıyı boyunca yeni yapılaşmalar yaşanmış, bunlar arasında sivil-ticari yapılar olarak han-kervansaray yapıları da inşa edilmiştir. 16.yy. boyunca İstanbul'a bir üçüncü yerleşme de yeni yapılaşmasıyla katılmıştır. Bu belde Üsküdar yakasıdır. Bilindiği gibi Doğu ticaret yollarının İstanbul'a ulaştığı ilk merkez Üsküdar, aynı zamanda Osmanlı ordularının, ticaret ve hac kervanlarının da Doğu'ya toplu hareket ettiği ilk yerdir. Bu özellikler Üsküdar'ın ticari hayatının gelişmesini sağlamıştır, birçok han-kervansaray yapısı inşa edilmiştir. Ancak bunlardan günümüze

gelebilen Mimar Sinan'ın Atik Valide Külliyesi'nde inşa ettiği kervansaray olmuştur. Menzil külliyeleri ticari hayatın bir gereği olarak inşa edildiği için külliyesinin en önemli yapıları camii ve kervansaraylardır.¹

Atik Valide Külliyesinin, sosyal fonksiyonlu yapılar bloğuna bitişik ve Toptaşı caddesine bakan, birbirine yakın iki eksen üzerinde ortası kubbeli ve iki yanda iki kanat oluşturan ahır mekanlarıyla kervansaray yapısı yer alır. Kervansaray girişi 86.60 metre olan kuzey cephesinin aksında yer alır. Giriş kapısının sağ tarafında bulunan çeşme üzerindeki kitabe M.1579 tarihini göstermektedir.

Evliya Çelebi kervansarayla ilgili şöyle yazmıştır: "Kervansaray-ı Orta Valide; Bu dahi camii ve imaret-i taami kürbünde yüz ocaklı, biner beygir alır misafirhanedir. Başka develiği de vardır."²

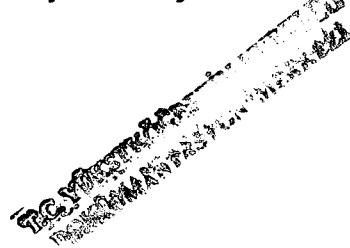
III. Mahmud, Eski Valide Sultanın darüşşifasını tamir ettirirken bunuda tamir ettirmiştir. Sultan Mahmud 1250 H. 1834 M. yılında darüşşifayı yenilercesine tamir ettirmişti. Muhteşem kapısının önündeki iki sütunun tuttuğu saçağını ve kapıyı Sultan Mahmud yaptırmıştır. Üstünde tuğrası vardı, kazınmıştır.³

Giriş kapısından imaret ve kervansarayın ortak giriş taşılığına geçilir. Dikdörtgen olan bu mekan üç bölümden oluşan örtüye sahiptir. Merkezde yüksek ve büyük bir kubbe onun iki tarafında giriş aksına dik tonoz kemerler mevcuttur. Kubbe kasnağı çatıda onaltıgen şeklinde çatıyı delerek yükselmiş ve birbirine dik dört pencere açılmıştır.

¹ Cantay, s.549,

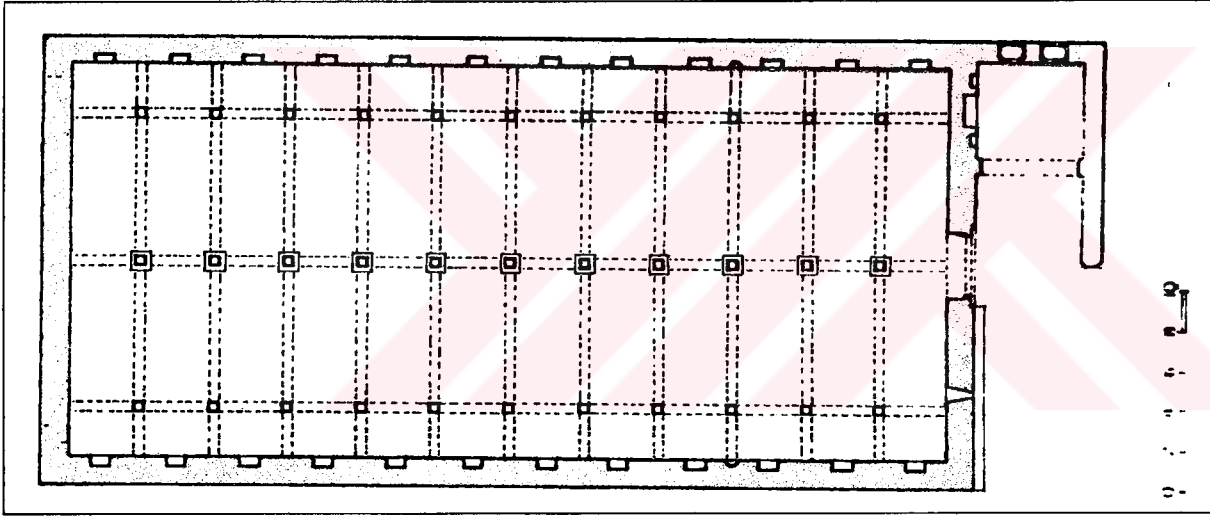
² Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II.kitab,s. 142

³ Konyalı, a.g.e., s. 386.

Giriş taşılığına dik ve simetrik olarak ahır mekanları eklenmiştir. Eklenen yan kanatların girişleri kubbe aksında olup basık kemerlidir.(res-20)

Giriş kapısı üzerinde bulunan çift sütunlu sayvanın üslubu ve kapının üzerine konulan tuğra bu eklerin II. Mahmud zamanında yapıldığını göstermekte, giriş taşılığını örten büyük kubbenin yuvarlak kemerli kasnak pencereleri ve kubbe kemerleriyle pandantifleri süsleyen kalem işi nakışların da XIX. yüzyılın ürünü olduğu görülmektedir. Kubbeli taşılığın bezemesi yenilenmiş fakat asıl yapısı bozulmamıştır. Diğer yandan, taşığın kuzeyinde ve güneyinde yer alan hanlar, beden duvarlarının alt bölümleri dışında tümü ile yenilenmiştir. Ortalarındaki ince uzun avluların çevresinde iki kat üzerine düzenlenmiş koğuş ve odalardan oluşan kanatların, XIX. yüzyılda şimdiki biçimlerini almadan önce, Büyük Çekmece Sultan Süleyman kervansarayına benzediğini öne süreceğiz. Çünkü kanatları dolduran muhdes duvarlar kaldırıldığında ortaya her biri 35.40 x 20.60 metre ölçülerinde tek mekanlar çıkmakta ve kalan izler bu mekanların içinde üç sıra ayak bulunduğuna işaret etmektedir. Bu ayak sistemi ise Büyük Çekmece' deki kervansarayda olduğu gibi bir kırma ahşap çatıyı akla getirmektedir.(Şekil-57)

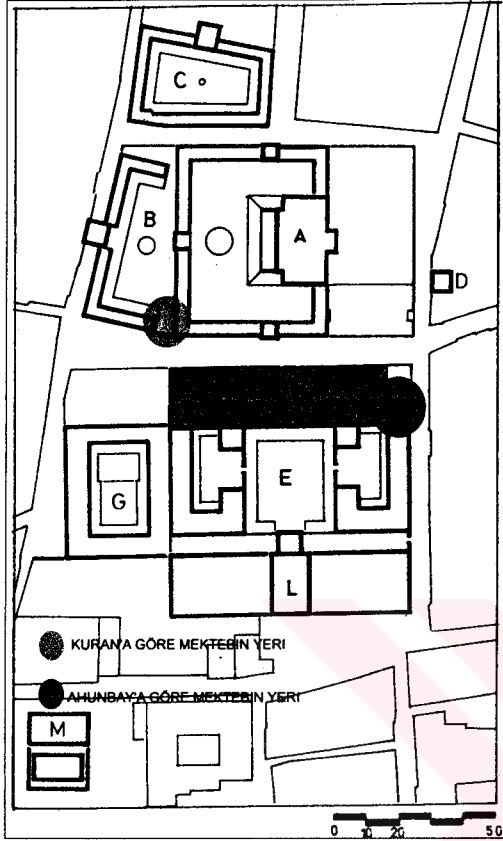

Şekil 57 Büyük Çekmece, Sultan Süleyman Kervansarayı (A. Kuran)

1.40 metre kalınlığındaki beden duvarlarının yüzeyinde iki farklı dönemin(XVI. yüzyıl ve XIX. yüzyıl) izleri vardır. Darulhadis bölümündeki beden duvarlarında da izlenebilen bu farklı dönem izleri, ilk yapının (klasik dönem) gabarisi konusunda bilgi vermektedir. XIX. yüzyılda kışla haline getirilirken duvarlarda aynı örgü tarzı (taş-tuğla karışımı) uygulanmış, ancak hatılarda pres tuğla kullanılmıştır. XIX. yüzyılda yapılan değişikliklerle, çatıyı taşıyan dikmeler, duvarlar boyunca uzayan sekiler ve Evliya Çelebi'nin yüz adet olduğunu söylediği ocaklar da kaldırılmış, ve kanatlar ortaları avlulu kışlalara dönüştürülmüştür.¹

¹ A. Kuran a.g.e., s. 182

3.2.7.DARÜLHADİS -MEKTEB:

Şekil 58 Atik Valide Mektebi'nin yeri

Külliyenin, imaret, darüşşifa, kervansaray yapılarında olduğu gibi darülhadis kısmına da XIX. yüzyılda kat atılmıştır. Bu ilaveler hem tarihi belgelerden hem de dönemin yapıım tekniğinden anlaşılmaktadır. XX. yüzyılda verilen çeşitli işlevler sonucunda yapıya yapılan ekler devam etmiş ve son olarak cezaevi esnasında avlu duvarları yükseltilmiş, avlu içinde çeşitli yapılar yapılmış ve mektebin cami cephesine yapışık yapılar ilave edilmiştir.

Plan Özellikleri:

Darülhadis'e camiye bakan avlu cephesinden yay kemerli kapıdan girilir.(res.-4) Bu giriş aksından aynı zamanda imaret orta avlusuna inen iki kat yüksekliğinde tonozla örtülü dik bir merdiven vardır.(res-41) Girişin sağında ve

¹ Mektebin yeri hususunda farklı görüşler olduğunu "tarihçe" bölümünde belirtmiştik.

A. Kuran'a göre "Bugün cezaevi olarak kullanılan darülhadis ve darülkurranın asıl mimari....." (S. K. Yetkin'e Armağan, Ankara 1984, s.235.) Kuran'ın daha sonra kaleme aldığı "Mimar Sinan" adlı eserde(s. 359), olarak camiiin kible duvarı karşısındaki yapıyı darülkurra olarak adlandırmış, mekteb olarak da camii-medrese arasında, medresenin giriş kapısının sağında bulunan yapıyı belirtmiştir(Şekil-40).

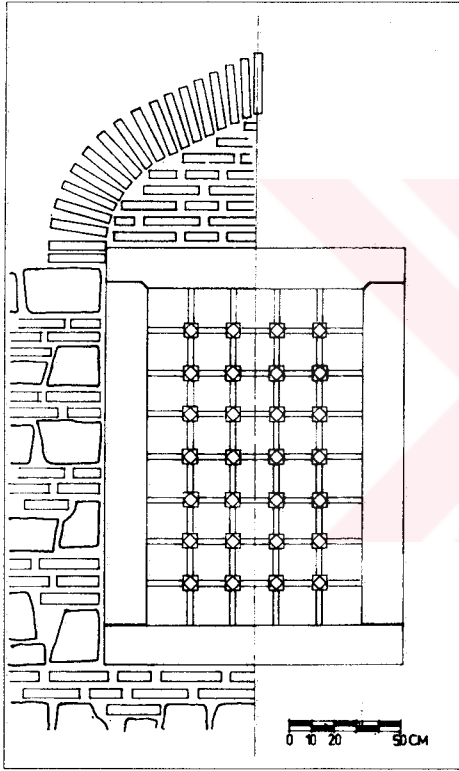
Z. Ahunbay ise darülhadis'in doğu ucunu mekteb olarak adlandırmıştır.

A. S. Ülgen, külliye'nin bu bölümü hakkında adlandırma ve çizim yapmamıştır.(Mimar Sinan Yapıları, T.T.Kurumu,....)

solunda revaklarla çevrili avlular vardır. Her iki avlunun da bina cephesinde revak mevcut olmasına rağmen bu revakların tam olarak nasıl biçimlendiği konusunda kesin bir ize ve bilgiye rastlayabilmiş değiliz. Bu konuda birbirinden farklı çeşitli restitüsyon çalışmaları olsa da çelişkilidir.¹

Avlu revaklarını oluşturan mermer sütunlar kare kesitli ve köşelerinde alt ve üstten on santimetre kalana kadar pahlanmış. Sütun başlıkları ters kesik pramit şeklindedir. Sütunları birbirine bağlayan kemerler çift merkezli sivri kemerdir ve birbirine kare kesitli demir gergi ile bağlanmaktadır. Bu kısımda bulunan sütun ve başlıklar külliye'nin diğer birimlerindeki mimari elemanlar ile benzerlik göstermez.

Kemerlere binen çatı örtüsü şu anda eğik çatılı ve betonarmedir. Sütunları iç kısmında oluşturulan ikinci bir betonarme taşıyıcı sistem oluşturulmuş ve çatı döşemesi buna oturtulmuştur.

Revakların arkasında uzanan dersane birimleri bir kapı ve pencere ile avluya açılmaktadır. Bu kapı ve pencerelerin bazıları klasik üslup özelliklerini korumaktadır. Dersane birimlerinin bazıları ara duvarlar kaldırılarak ebatları değiştirilmiştir. Darulhadisin imaret ve darüşşifa tarafına bakan cephesinde çift sıra pencere dizisi vardır. Bu pencerelerden alttaki 95cmX150cm ebatlarında ve 18 santimetre eninde sövelerle oluşturulmuştur. Pencere üzerinde tuğla ile oluşturulan hafifletme kemeri vardır(şekil-59). Alt pencereler mekan içinden doldurulsa da dışardan pencerelerin özgün durumunu tesbit edilebilmektedir.

Aynı aksta ve üstte yer alan ikinci sıra pencereler çift merkezli, sivri kemerli ve taş - tuğla karışımı ile oluşturulmuştur.

Darulhadis birimlerinin örtüsü şu anda 5.23 metre yüksekliğinde nervürlü - betonarme döşeme ile kat atılmıştır.

Şekil 59 darulhadis pencere detayı

Ancak mekanların köşelerinde bulunan pendentif kalıntıları örtünün kubbe olduğu izlenimini vermektedir.²

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan yapı blokunun kible yönünde bulunan mektep birimi bulunmaktadır.³ Bu bina şu anda hamam, önünde bulunan bahçe de kazan dairesi olarak kullanılmaktadır. Bahçe olduğunu zannettiğimiz kısımda; cezaevi zamanında gözetleme kulesi ve konut olarak

¹ Bu konudaki kaynak ve çelişkiler restitüsyon kısmında irdelenecektir.

² Rölöve kesiti,

³ A. Kuran bu yapıyı darulhadisin dershanesi olarak adlandırmıştır. (Mimar Sinan, s.184)

kullanılan bir kat vardır(resim-11). İçeriden inceleme fırsatı bulamadığımız yapıyı dış cepheden inceleyebildik.

Resim-1 Mekteb aşhane cephesi

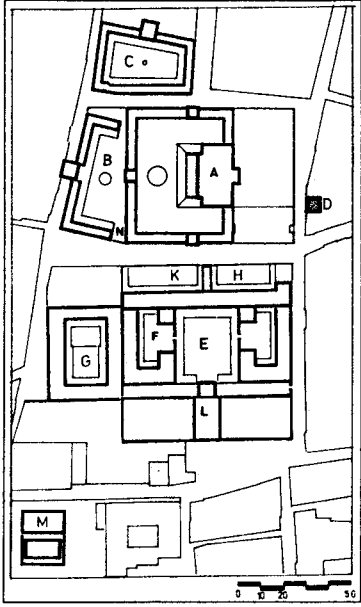
Yapının kible duvarı üzerinde yay kemerli bir kapı ve çift sıralı altı adet pencere vardır. Mektebin aşhaneye bakan cephesinde de çift sıralı pencere dizisi vardır ve bu dizi

Resim-2 Kirpi saçak birleşim detayı

darulhadis pencereleri ile aynı mimari özellikleri taşımaktadır. Ancak darulhadis cephesinin devamı gibi görünmesinden, hem kirpi saçığın kotu(resim-2), hem de pencere aralıklarının daraltılması ve tepelerden ortadaki pencere biraz daha yüksek yapılarak kaçınılmıştır. Mektebi örten kubbe formunu korumakta ancak hamam olarak kullanılırken delik açılmıştır.(resim-1)

3.2.8.DARULKURRA:

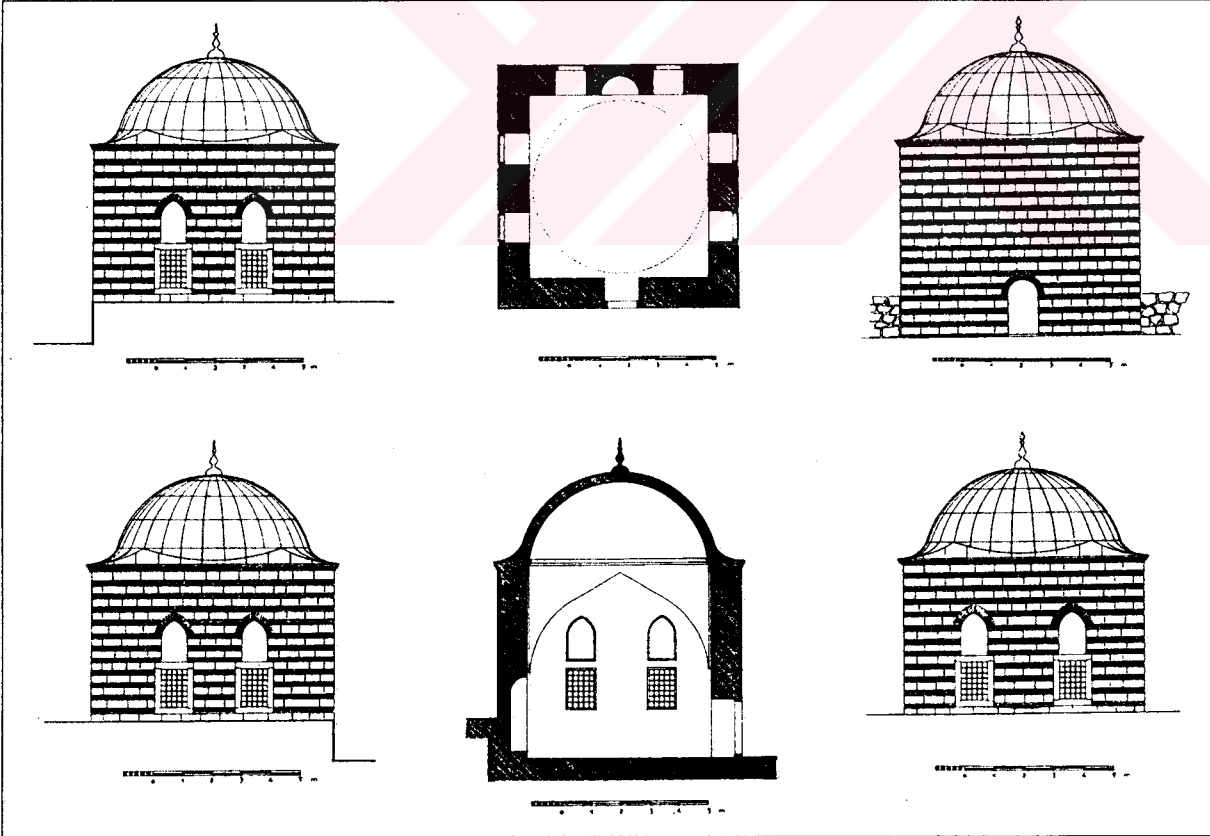
Nurbanu Valide Sultan adına düzenlenmiş Nisan 1582 tarihli vakfiyeye göre darulkurra aşağıdaki gibi geçmektedir.

“Yine mezkur camiin karşısında vakıfanın yaptırıp tecvid veçhile ve ilm-i kıraat öğrenmek isteyen bütün müslümanlara vakfettiği darü'l-kurra;”

Camiin güneyinden gecen sokak üzerinde bulunan tek kubbeli, taş-tuğla örgülü darulkurra hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Darulkurra'nın külliye içerisindeki yeri konusunda farklı görüşler vardır.(Şekil-42)¹

“Eskiden doğu cephesinin önünde bir revak bulunduğu kalan izlerden belli olan darulkurra da kendi haline bırakılmış durumdadır. Ferudun Ağa Kütüphanesi adı ile tanınan bu bina XVIII. Yüzyılda Ferudun Ağa tarafından onarıldıktan sonra kütüphaneye dönüştürülerek yeniden vakfedilmiştir.”²

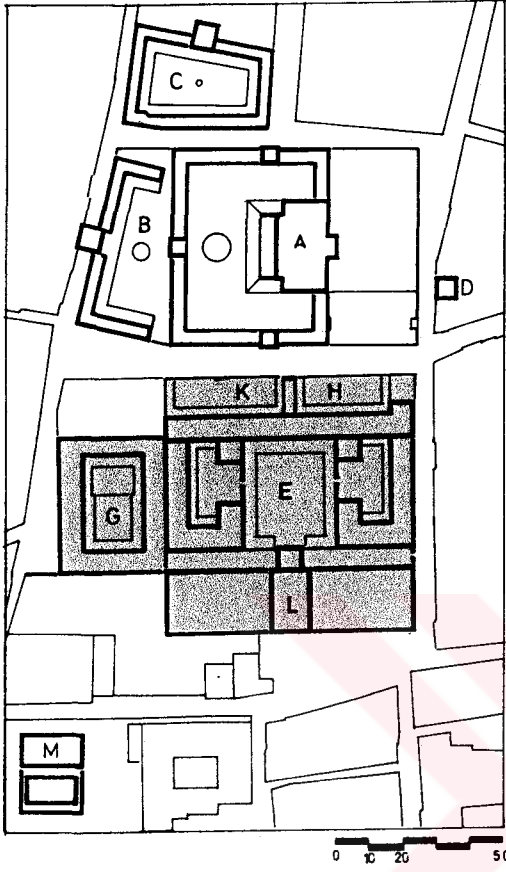
Şekil 60 Darulkurra plan, kesit ve görünüşleri(A. S. Ülgen)

¹ Bu görüşler hakkında 3. bölümde külliye öğeleri kısmında değinmiştik.

² Kuran, s. 178.

4.BÖLÜM

4.1.RESTITÜSYON:

Şekil 61 vaziyet planı

Atik Valide Külliyesi'ni oluşturan yapılar topluluğu, Mimar Sinan'ın Üsküdar tepesinde topoğrafyayı da dikkate alarak farklı büyüklüklerde, farklı eksenler üzerine kurduğu hem şehircilik hem de mimari plan kompozisyonu açısından en önemli eserlerindedir.

Külliye'nin camii, medrese ve hankah birimleri doğal etkenlerden kaynaklanan çeşitli bozulmalara uğramış olsalar da mimari üslup özelliklerini korumuşlardır.

Külliye'nin sosyal fonksiyonlarını içeren; darulhadis, mekteb, darüşşifa, tabhane, aşhane, kervansaraydan oluşan yapı bloğu, farklı boyuttaki mekanları farklı kubbeleriyle ifade edilmiştir. Ancak külliye'nin bu kısmı yapıldığı dönemden beri en fazla değişikliğe uğramış ve özgün ebatlarını kaybederek külliye'nin diğer birimleri ile olan görsel ilişkisini kaybetmiştir. Bu yüzden restitüsyon çalışmalarımız külliye'nin bu bölgesi ile ilgili olacaktır.(şekil-61)

4.1.1.TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE DEĞİŞİMLER(BOZULMALAR):

Külliye'nin en fazla biriminin çeşitli şekillerde birleştirilmesiyle oluşan leke, plan düzleminde bir bütün halinde olması ve birbirleri ile ilişkili olması, bu lekenin her biriminde aynı dönemlerin izlerine rastlamamızı sağlamaktadır. XVI. yüzyıldan günümüze gelinceye kadar yapıya verilen farklı işlevler esnasındaki ekler bütün birimlerde görülmektedir.

XVIII.- XIX. Yüzyıl:

Yapı üzerindeki dönem özelliklerine ve kaynaklara göre yapıya ilk müdahale bu yüzyılda yapılmıştır.

Darüşşifa(G): Bu dönemde yapılan en önemli değişiklik; avluyu saran revakların örtüsünün kaldırılması ve avlu etrafındaki birimlerin kubbeleri kesilerek kat atılmasıdır.(res-37-38) Yapılan bu müdahale hem kademeli, hem de genişleyen darüşşifa avlusunu tam tersi bir etkiye maruz bırakmıştır. Ayrıca bağımsız bir yapı olan darüşşifa ile tabhane arasına kapı açılmıştır.(şekil-62)

İmaret(E): imaret kısmının üç bölümden(orta avlu, aşhane,tabhane) oluştuğunu daha önce belirtmiştik. Bunlardan tabhane kısmında avluya açılan kapının iki yanında yapılan ilave ile iki oda oluşturulmuştur.(res-34) Ayrıca, tabhane ile kervansaray arasında oluşturulan boşluğa kat atılmıştır.(şekil-63-64 ve res-30)

Kervansaray(L) bu dönemde özgün mimarisini tümüyle kaybetmiştir. Yapının dış konturları sabit kalmak koşuluyla, giriş aksında bulunan kubbeli mekanı iki yanındaki ahır mekanları yıkılmış ve avlulu iki katlı yapı oluşturulmuştur.(res-22-23) Giriş taşığının imaret orta avlusuna açılan kısmında bulunan kubbe kesilmiş(res-21), kervansaray yan kanatları ile ve imaret avlusu ile ilişkiyi sağlayan bir kat daha atılmıştır. Ahır mekanlarının mimari plan şeması konusunda çeşitli görüşler vardır. (şekil-58-59-60-61) Yine giriş kapısı önünde bulunan ahşap sayvan bu dönemde yapılmıştır.(res-18)

Darulhadis(K);eğimli araziye yerleştirilen külliye'nin en tepe noktasında bulunan camii ve medresenin, darüşşifa, imaret ve kervansarayla olan hem görsel hem de plan düzlemindeki ilişkisini sağlayan ara kotta planlanmıştır. Ancak XIX. yüzyılda yapılan ilave katla bu ilişki koparılmıştır.(şekil-64 ve res-5-6-7) Bu dönemde yapılan eklerle orijinal plan şemasını ve gabarisini tümüyle kaybeden yapı hakkında elimizde yeterli kaynak bulunmamaktadır. Beden duvarlarında yapılan çalışmalar sonucunda, darulhadisin imaret cephesinde mektep üst kirpi saçak izlerinin darulhadis uzantısı görülebilmektedir.(res-8) Camii yönünde oluşturulan avlu ve revakların formu hakkında farklı çalışmalar yapılmıştır.¹ (şekil-70-71)

XX. yüzyıl:

Bu yüzyılda da yapı topluluğu yanlış işlevler sonucunda her türlü bozulmaya maruz bırakılmıştır. XIX. yüzyılda sağlık ve askeri hizmetlerde kullanılan imaret -darüşşifa-kervansaray bölümleri 1927'den sonra "Tütün Deposu" olarak kullanılmıştır.²

Bu sırada yapıya fazla bir ekleme yapılmamış ancak yıkım ve tahribat yapılmıştır. Tabhane avlusu revakları yıkılmış ve darüşşifa, aşhane avlu revakları kapatılmıştır.(res.- 14-32-33-37)

Darulhadis ve mektep birimleri "Toptaşı Cezaevi" olarak kullanıldığı esnada camiye bakan revakların çatıları yıkılmış, dersane birimlerinin araları açılarak büyütülmüş ve avlu içine yeni binalar yapılmıştır. Mektebin camii cephesine ilave edilen kazan dairesi ve gözetleme kulesi binayı tanınmaz hale sokmuştur.(res.10-11-12) Yine darulhadisin imaret cephesine gözetleme balkonu yapılmıştır.

¹ bu kısım ile ilgili yapılan iki çalışma mevcuttur.

1-H. G. Eğli'ye ait restitüsyon, Sinan, s.141-142.

2-S. H. Eldem, Türk Mimari Eserleri, önsöz.

² Pervititch haritasında imaret "tütün deposu" olarak gösterilmektedir.

4.1.2. RESTİTÜSYON ÖNERİSİ

Yapılan rölöve çalışmaları ve bu konuda yapılan birbirinden farklı plan restitüsyonları irdelenerek, darüşşifa imaret darulhadis, mekteb ve kervansaray yapılarının gabarileri üzerinde durulmaktadır.

DARÜŞŞİFA:

Darüşşifa'nın orijinal gabarisi ve revakların örtüsü hakkında beden duvarları yeterince bilgi vermemektedir. Ancak, tabhane ile ortak duvara sahip olan darüşşifanın hem mekan ölçüleri hem de kubbeyi taşıyan kemerlerin başlangıç kotları tabhane kemerleri ile aynı ölçüdedir. Bu benzer referanslar sonucunda kubbe kotlarının da aynı olduğu anlaşılmaktadır.

Darüşşifa avlusunu saran iki kademeli revakların örtü biçimi ise tabhane avlu revakları ile benzerlik göstermez. Darüşşifa avlusu tabhane avlusundan 80 santimetre daha aşağıda ve darüşşifa revak eni tabhane revak eninden daha büyüktür. Bu ölçü farkları darüşşifa revaklarının avluya doğru meyilli ahşap çatı olma ihtimalini güçlendirmektedir.(şekil-67)¹

İMARET:

İmaret kısmında yapısal bir takım bozulmalar dışında yapıların gabarileri konusunda önemli bir değişiklik yoktur. Tabhane bölümünde kısmi olarak yok olan avlu revakları mevcut revaklar dikkate alınarak tamamlanabilmektedir. Orta avluya açılan kapının sağına ve soluna yapılan kat ilavesi, hem yapım tekniği hem de yapım malzemesi farklılığı dikkate alınarak yapının bütününden ayıklanabilmektedir.(şekil-64,65)

KERVANSARAY:

Kervansarayın hem plan hem de gabarisi konusunda eldeki bilgiler sınırlıdır. Plan şeması hakkında farklı öneriler olmakla birlikte gabari konusunda restitüsyon için yeterli bilgiye sahip değiliz. Sinan'ın diğer kervansaray yapıları dikkate alınır ise yan kanatları örten çatının kırma çatı olduğu savı² ağırlık kazanmaktadır. Ancak kervansarayın giriş taşılığını örten kubbenin, yan kanatları örten kırma çatıyla olan ilişkisi tam olarak kurulamamaktadır.

DARÜLHADİS VE MEKTEB:

Darulhadis bölümü ile ilgili yapılan plan restitüsyonları arasında farklılıklar vardır. Egli'ye göre darulhadis bloku, darüşşifa ve imaret(kervansaray=imaret) toplamı kadardır(şekil-71). S. H. Eldem'e göre ise darulhadis boyu kervansaray ve imaret boyuna eşit ve izdüşümündedir(şekil-70).

¹ J. Güray'ın yaptığı "Üsküdar Atik Valide Darüşşifası Üzerine Bir Çalışma" adlı y. Lisans tezinde vurguladığı revak benzerliği mümkün olmamaktadır.,s.59-60

² Kuran, s. 181-2 ve Egli, s.141

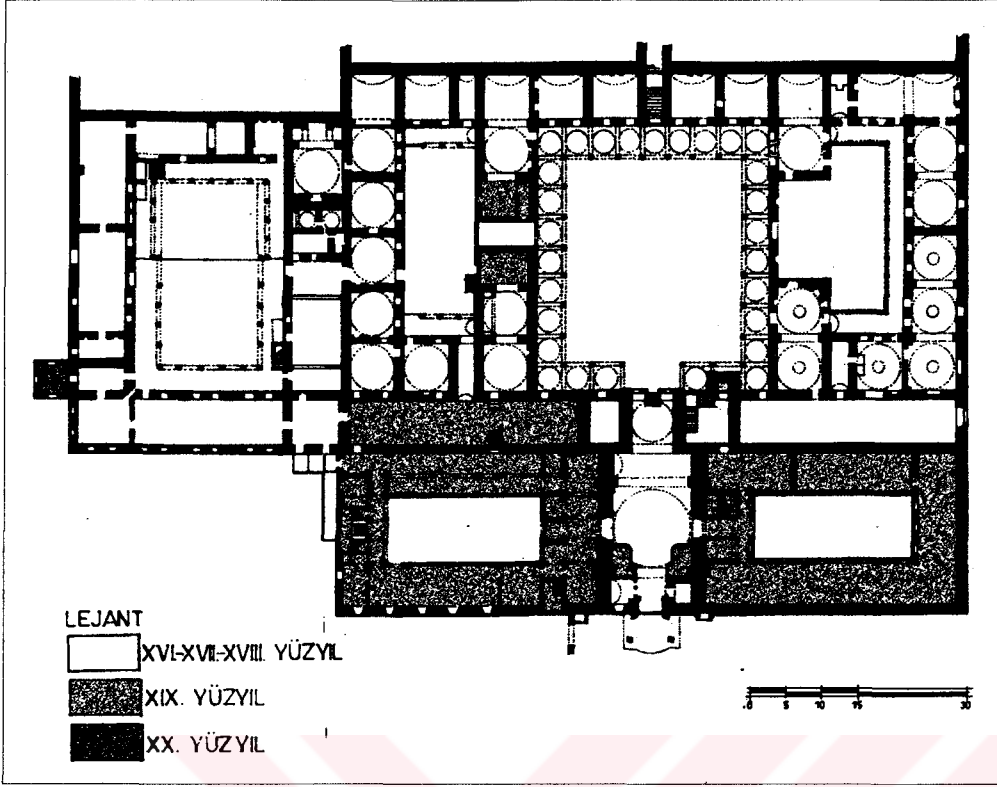
Darülhadis'in güney cephe duvarlarında yaptığımız çalışmalarda, aşhane başlangıç duvarı ile tabhane dış duvarı arasında kalan bölge klasik örgü(taş-tuğla karışımı), darüşşifa boyunca devam eden yüzey ise XIX. yüzyıl malzeme (pres tuğla) ve tekniğinde örüldüğü görülmüştür.

Darülhadis ve mektepten oluşan blok külliyesinin en fazla değişime(bozulma) uğradığı bölümlerinden birisidir. XIX. yüzyılda yapılan kat ilavesi ve cami yönündeki avlu içine yapılan ilave yapılar sonucunda revakların bir kısmının yok olmasına sebep olmuştur. Darülhadis'in imaret cephesinde bulunan kirpi saçak izi(resim-2) yapının gabarisi hakkında bilgi vermektedir. Yapı içinde yapılan çalışmalar sonucunda gözlemlenen tromp izleri ve kemer izlerinden çatının kubbe ile örtüldüğü anlaşılmaktadır (şekil-73).

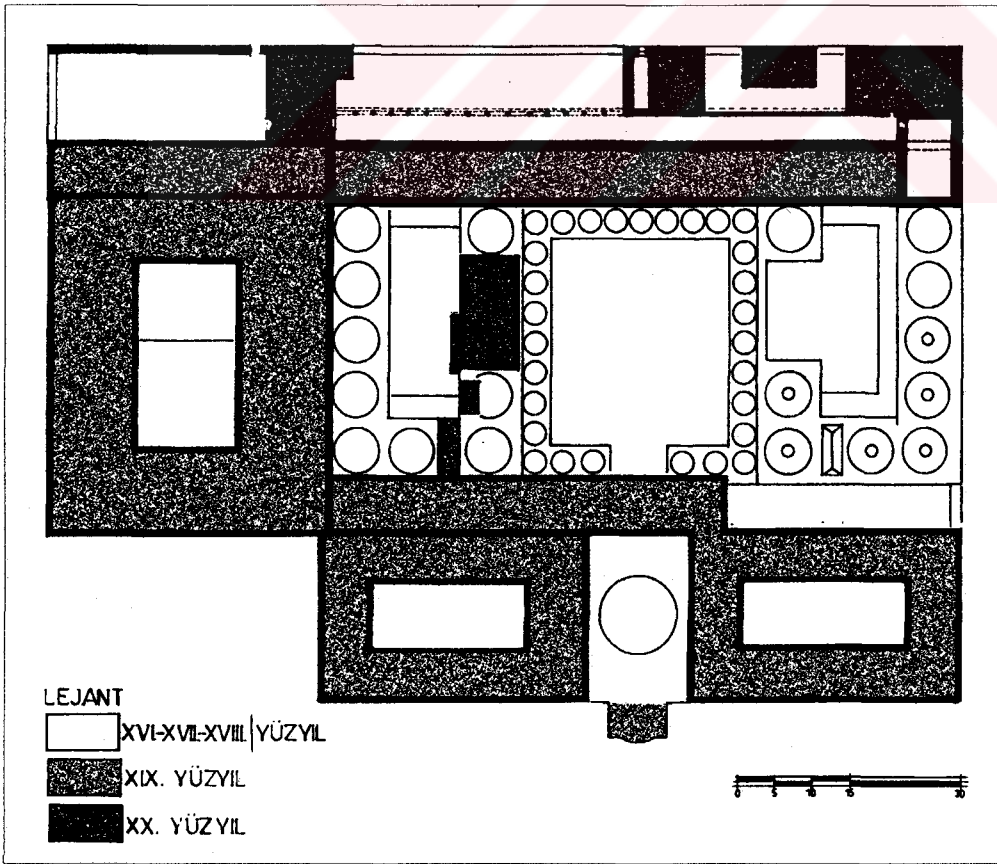
Avlu revaklarının formu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mevcut revaklar darülhadis'in batı duvarı boyunca doğrusal olarak mektep duvarına kadar devam etmektedir. Darülhadis avlusu, avlu giriş kapısı aksında yer alan ve imaret ile ilişkiyi sağlayan merdiven örtüsü¹ ile ikiye bölünmüştür. Eldem'e göre her iki avluda "U" biçiminde camiye bakmaktadır.(şekil-70)

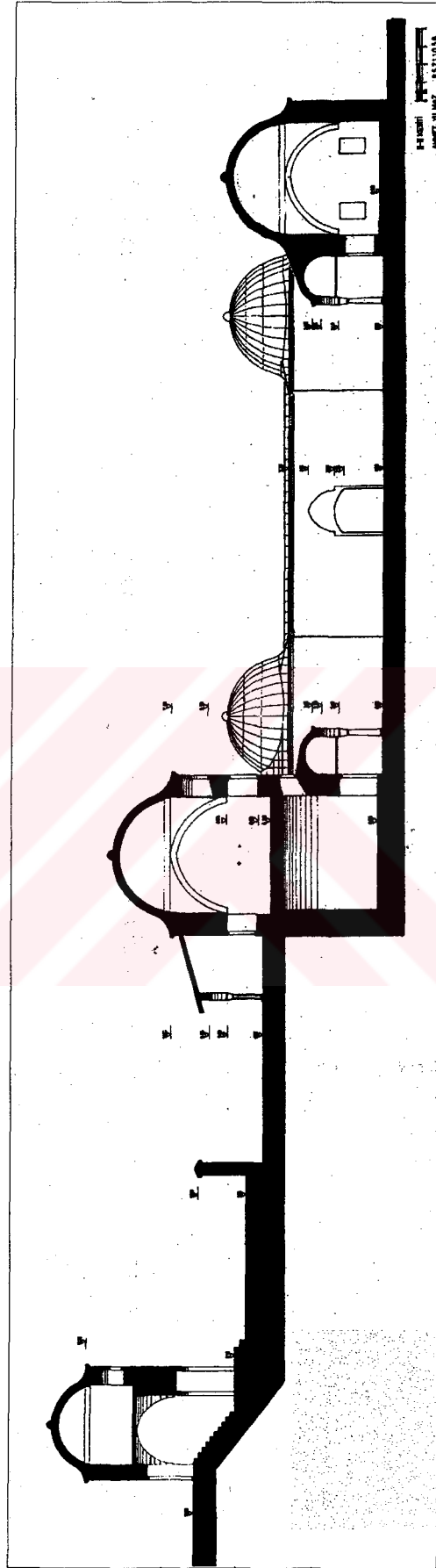
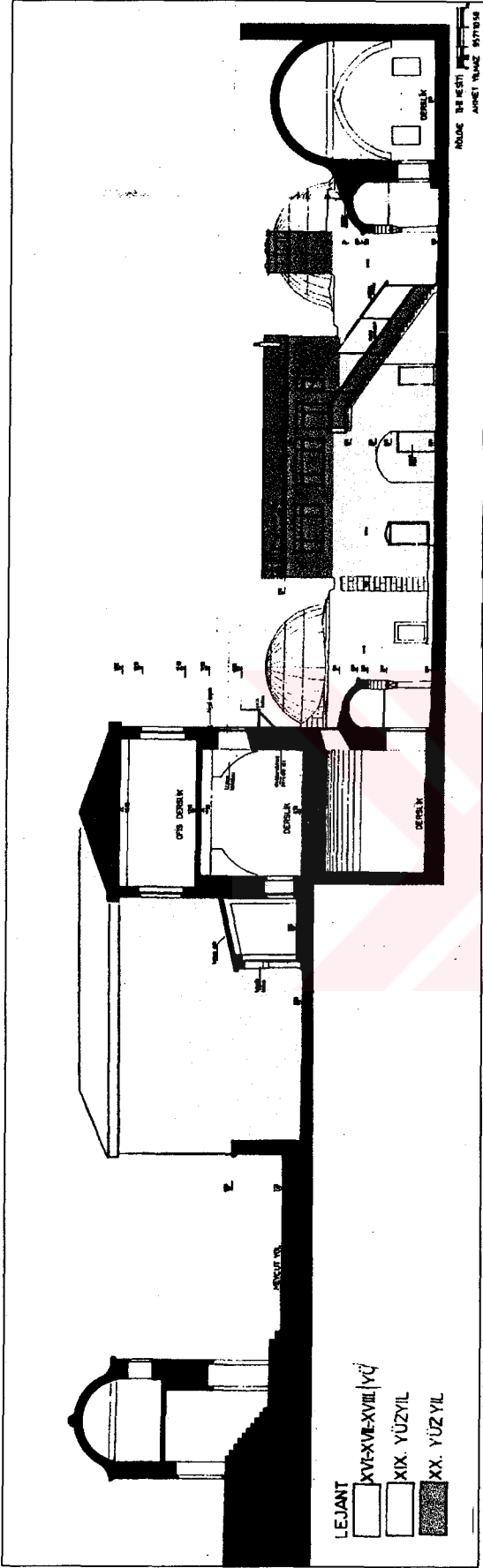
¹ Egli giriş çatı örtüsünü kubbe olarak göstermiş(şekil-74), ancak yerinde yapılan çalışmalarda örtünün tonoz olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.

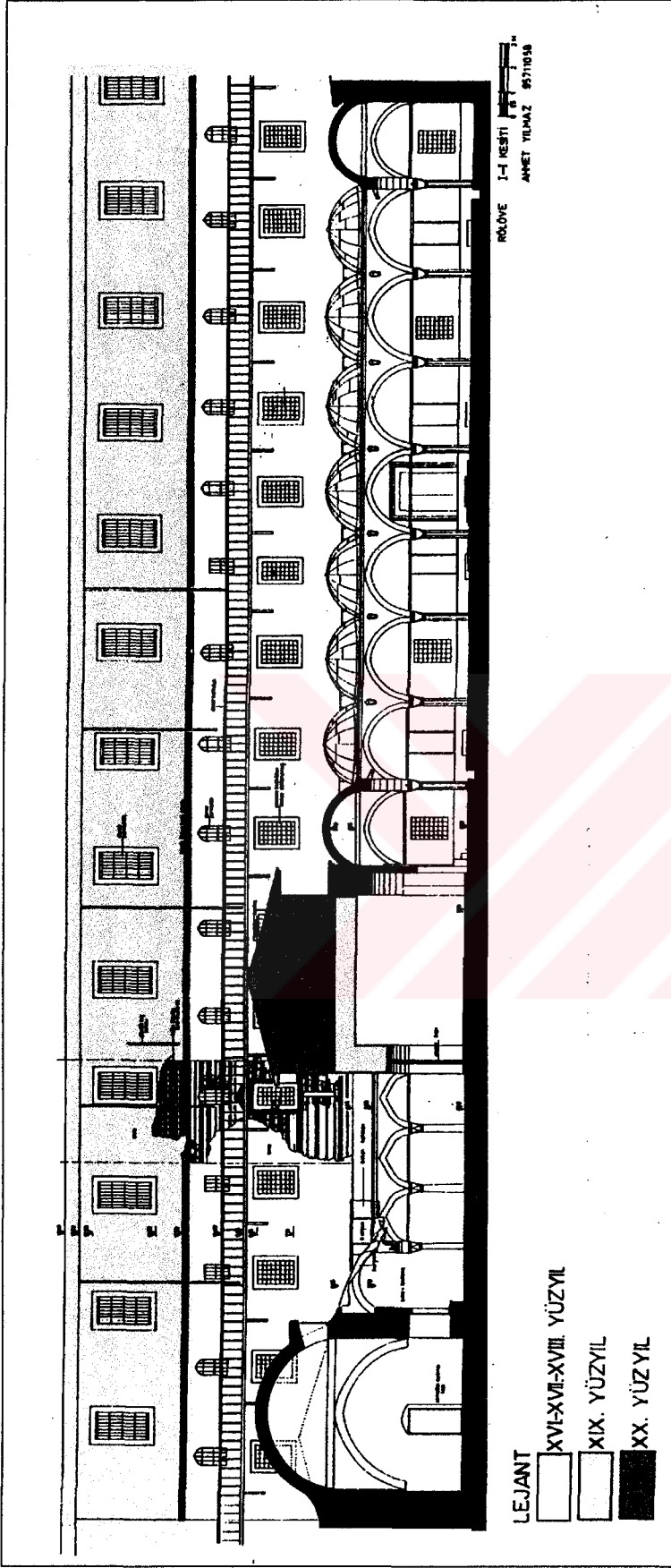

Şekil 62 İmaret, Darüşşifa, Kervansaray zemin kat rölovesi ve dönem ekleri

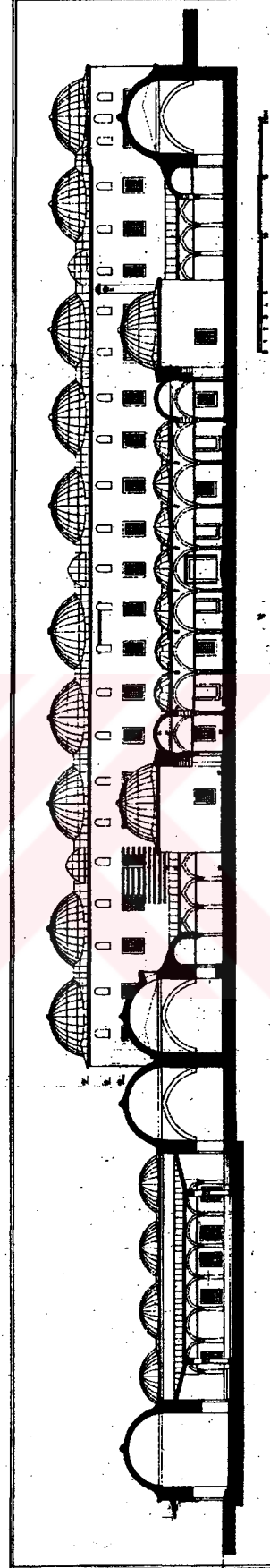

Şekil 63 İmaret, Darüşşifa, Kervansaray birinci kat rölovesi ve dönem ekleri

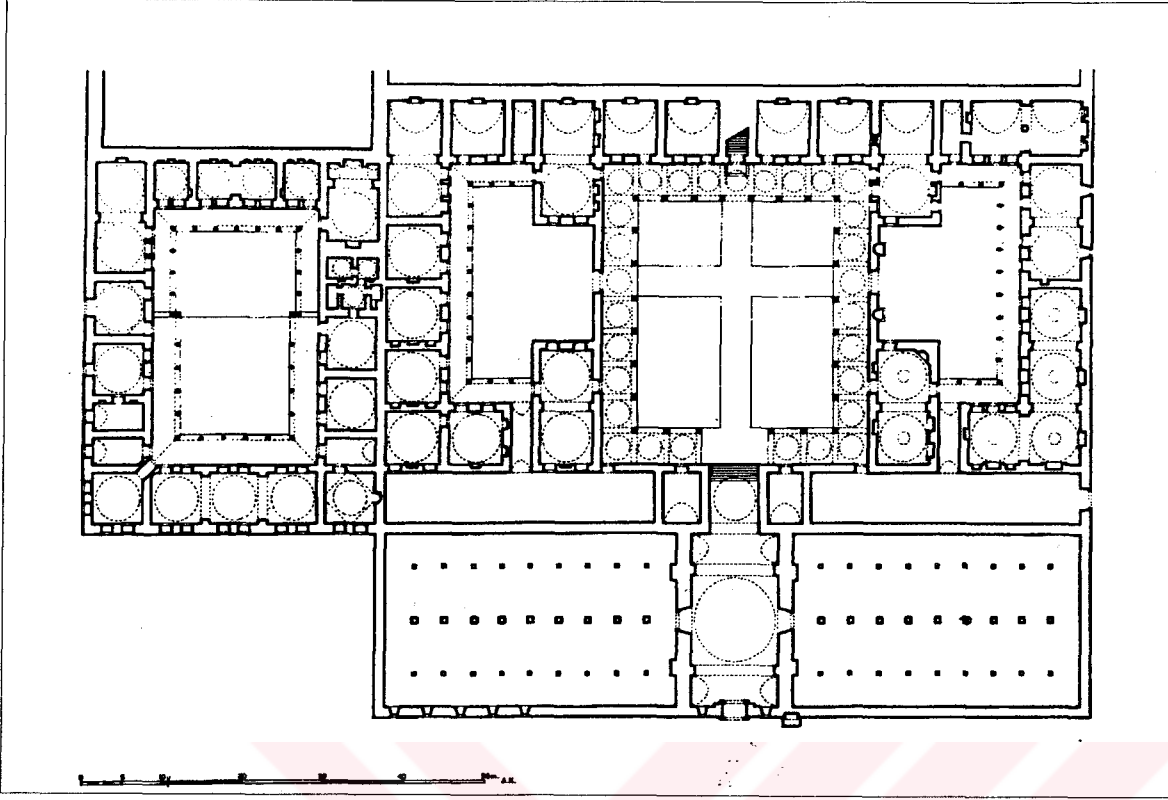

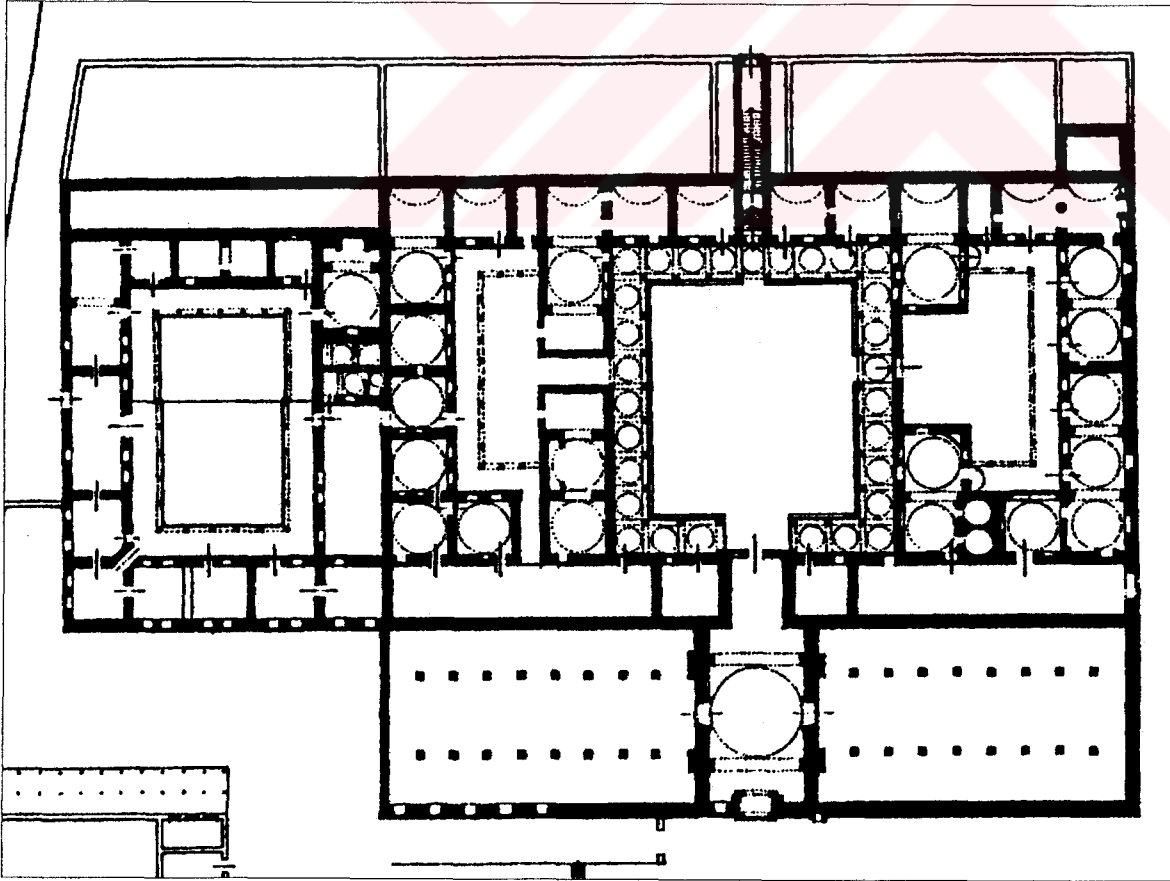
Şekil 66 Tabhane, Orta Avlu, Aşhane kesiti rölövesi
Darulhadis Güneybatı cephesi

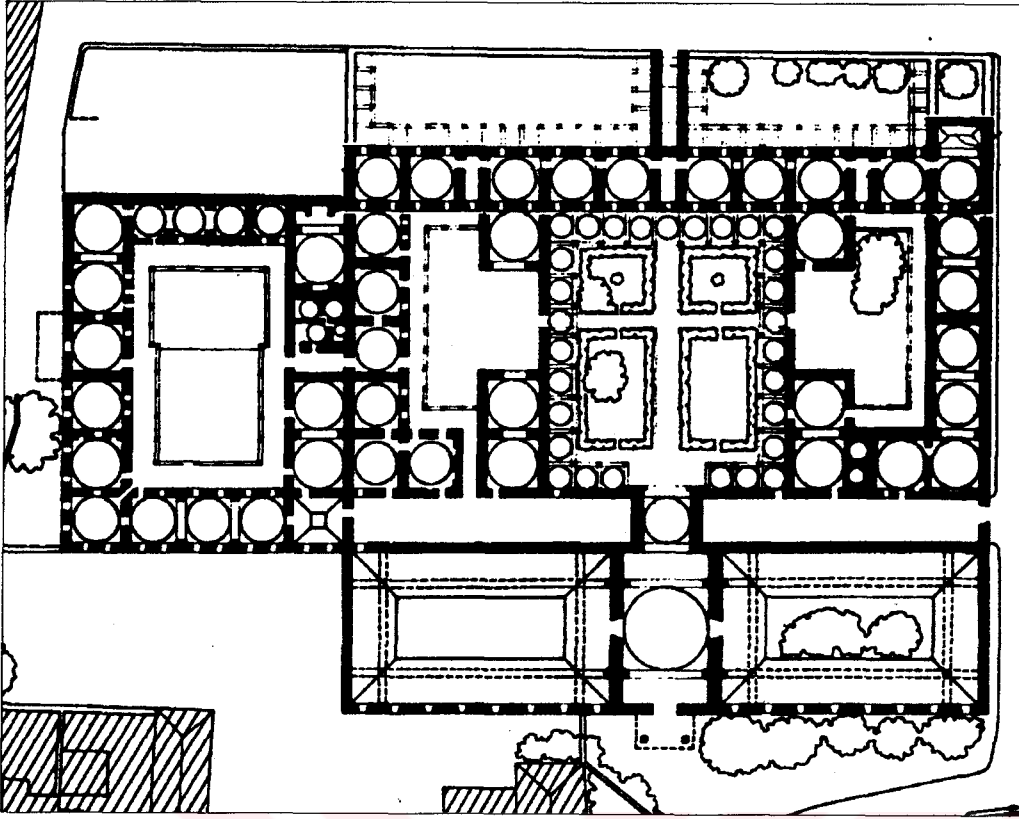
Şekil 67 Darüşşifa-İmaret kesiti,
Darulhadis cephe restitüsyonu

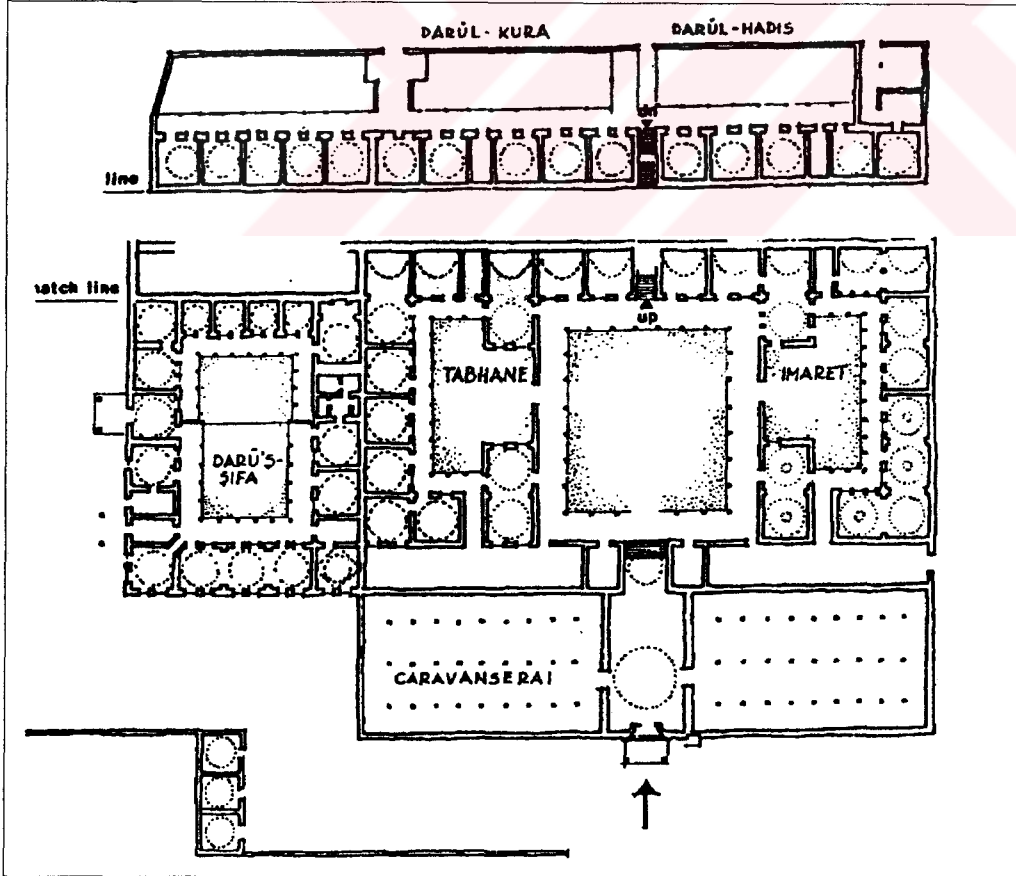
Şekil 68 Restitüsyon önerisi (A.. Kuran)

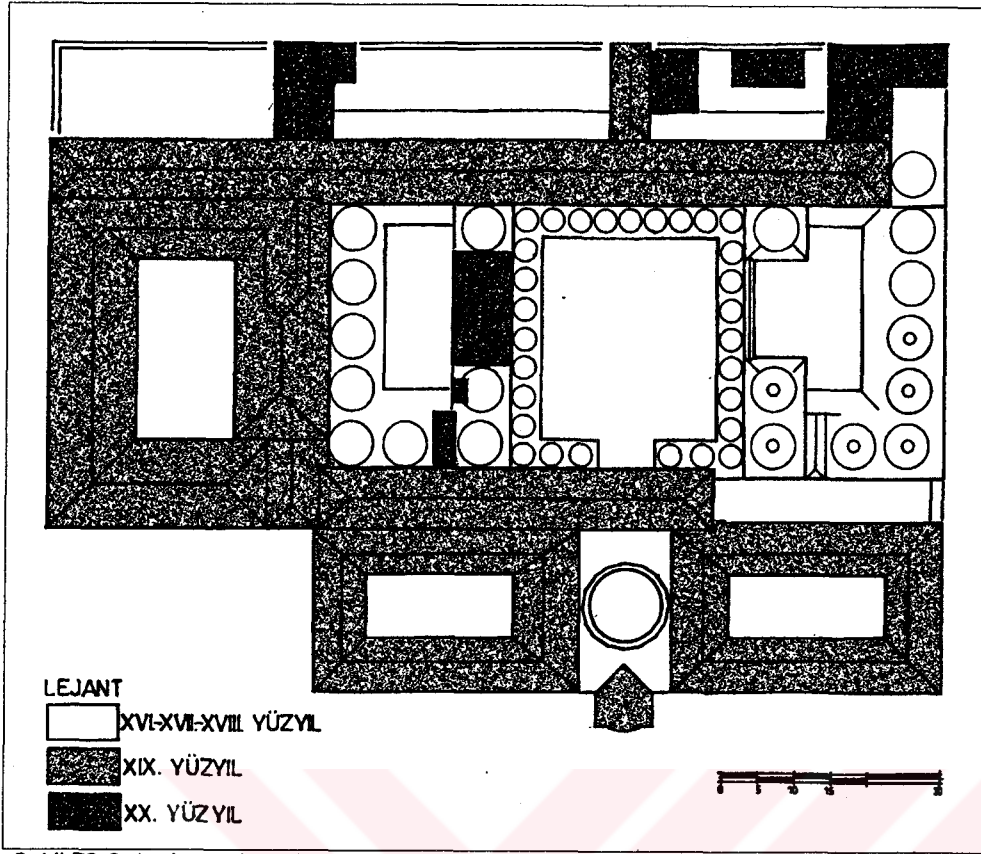
Şekil 69 Restitüsyon (A. S. Ülgen)

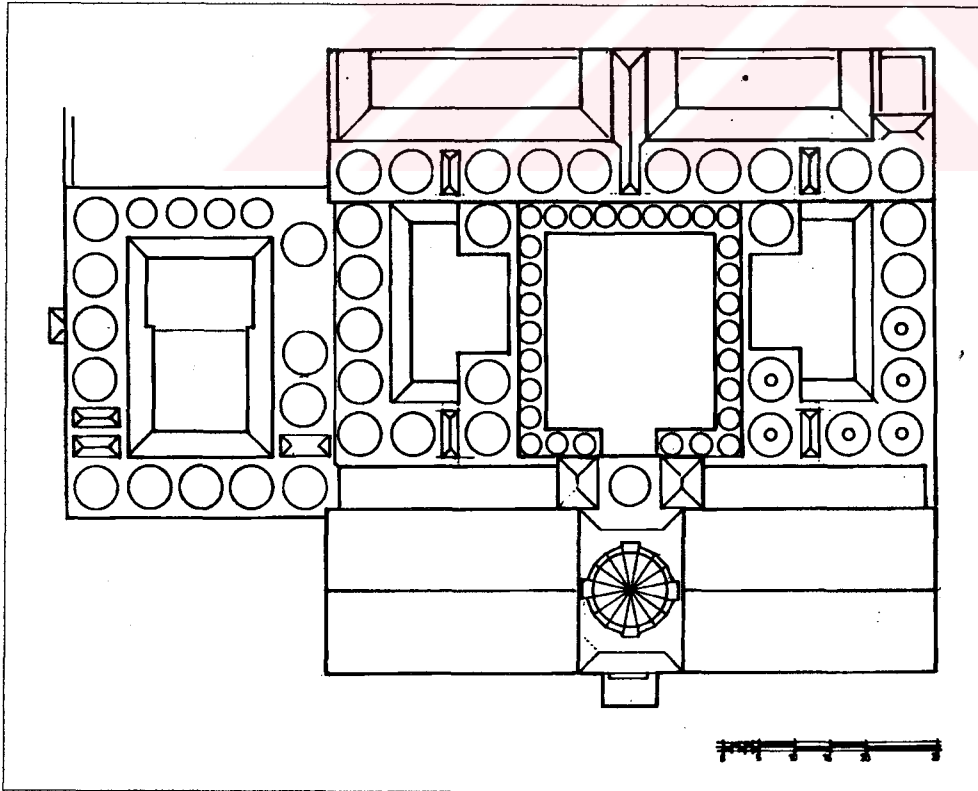
Şekil 70 Darulhadis, kervansaray, imaret, darüşşifa restitüsyonu (S. H. Eldem)

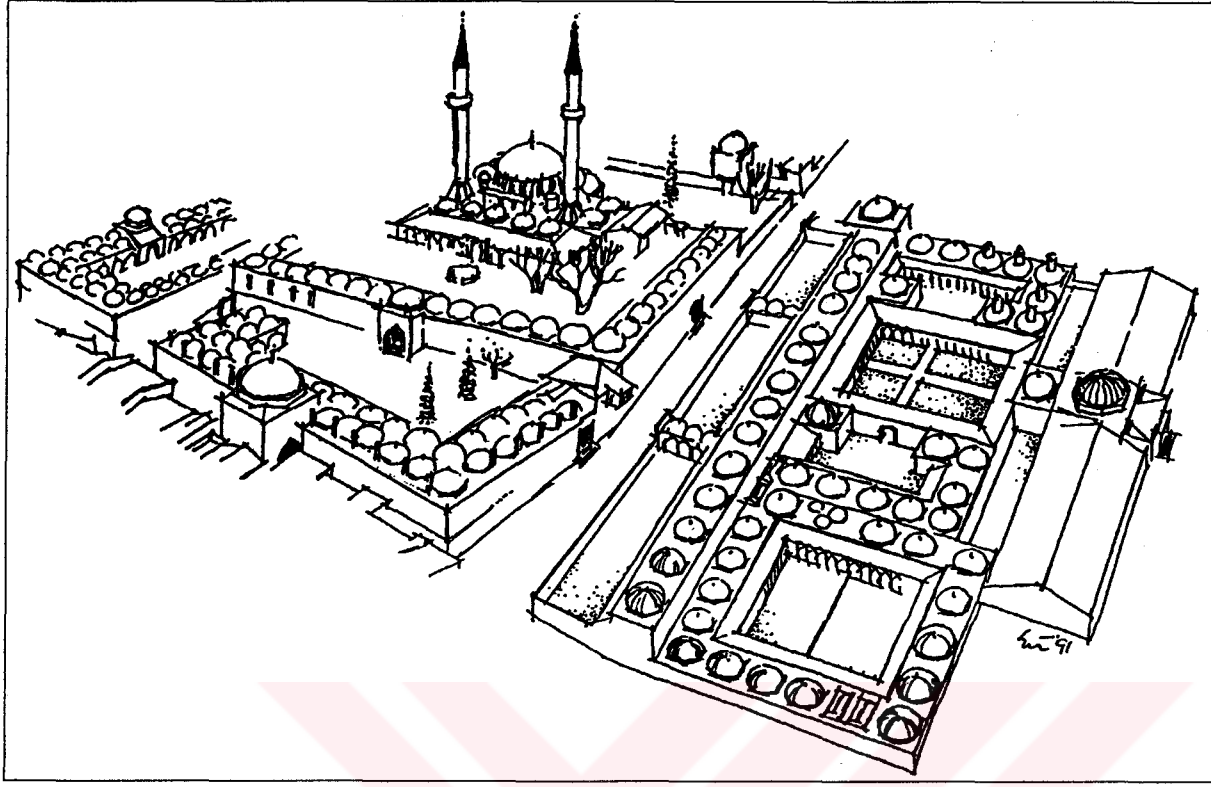
Şekil 71 Darulhadis, kervansaray, imaret, darüşşifa restitüsyonu (H. Egli)

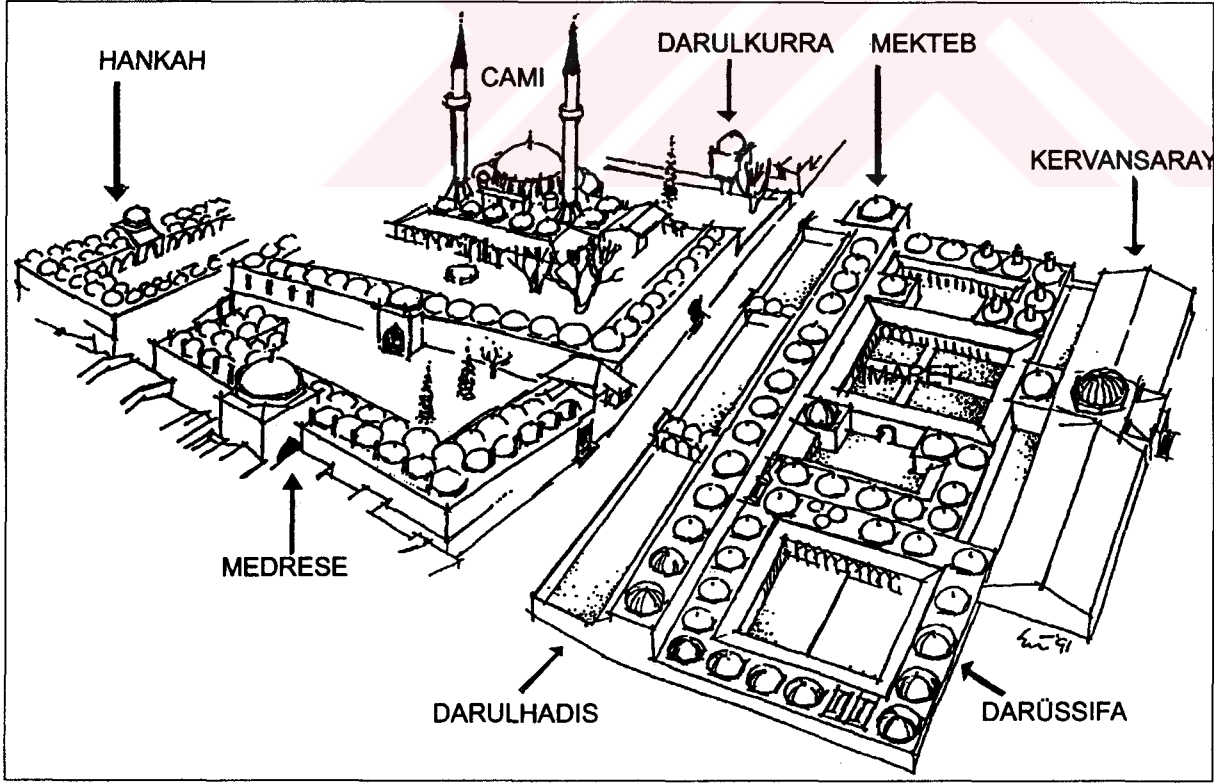
Şekil 72 Çatı planı rölövesi

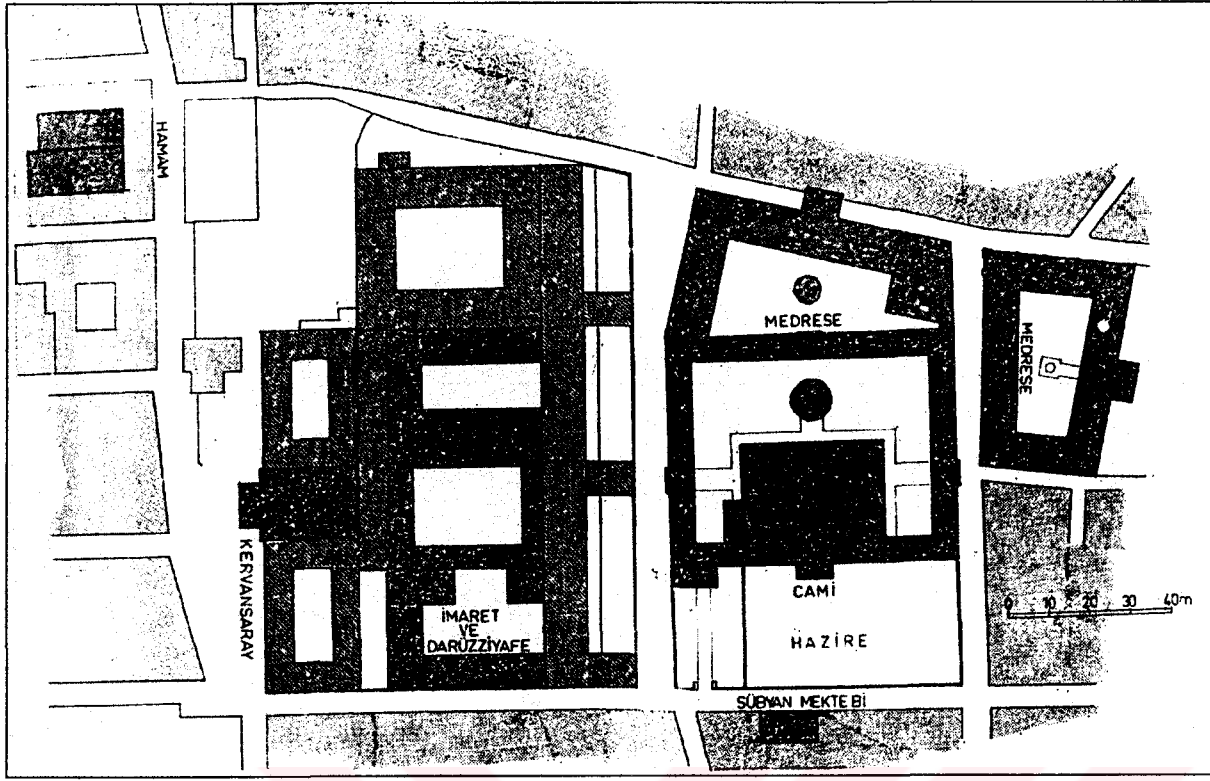
Şekil 73 Çatı planı restitüsyon önerisi

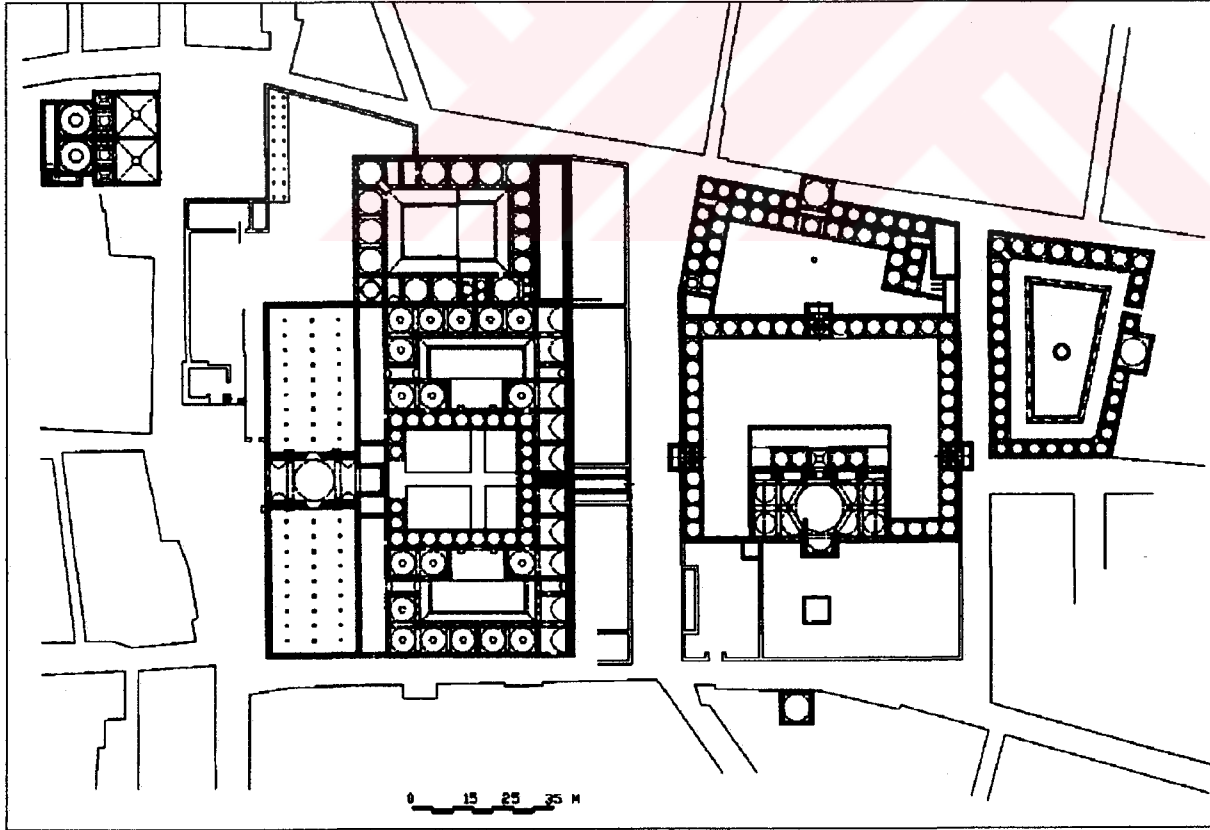
Şekil 74 Atik Valide Külliyesi Restitüsyonu(E. Egli)

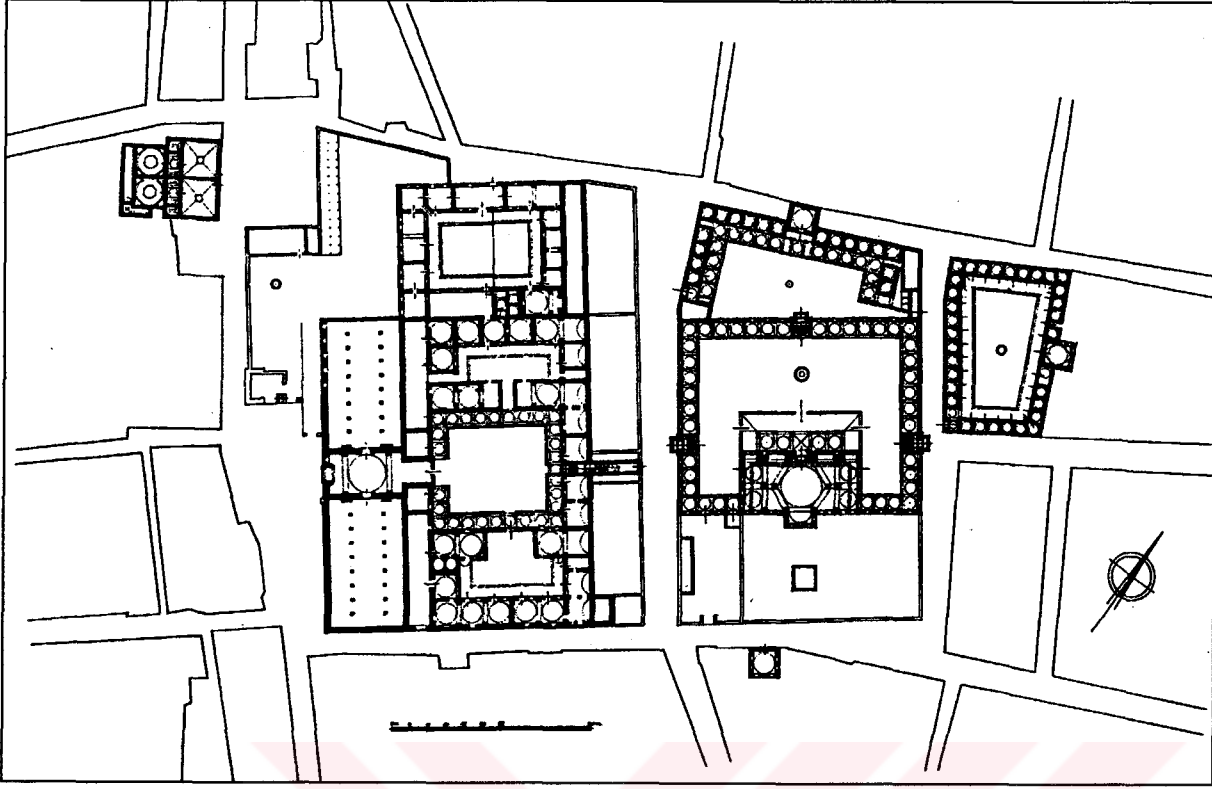
Şekil 75 Atik Valide Külliyesi birimlerinin yerleşim düzeni önerisi

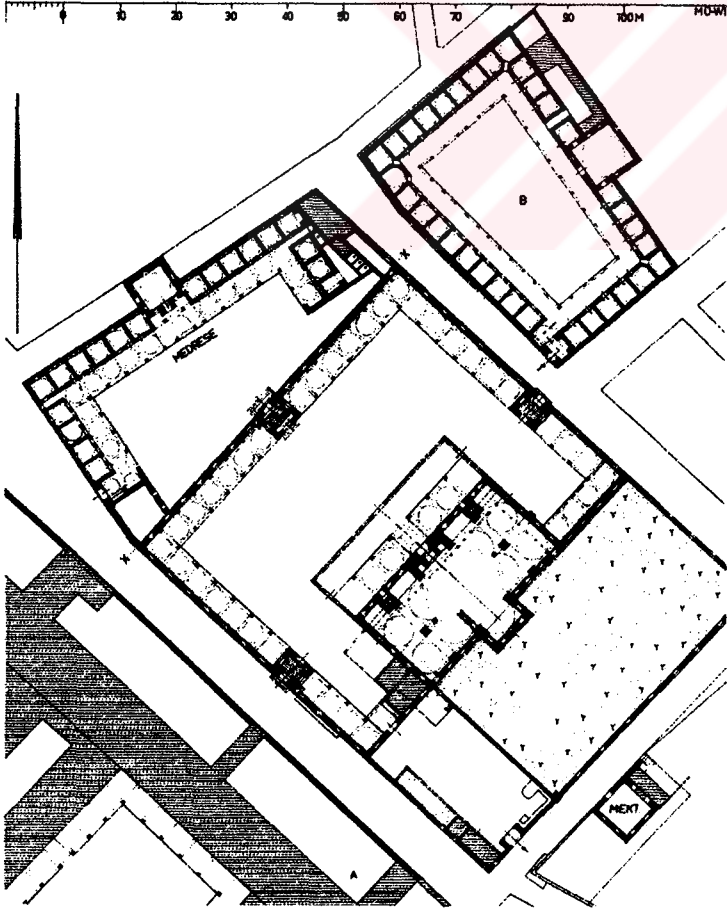
Şekil 76 vaziyet planı (F. Akozan)

Şekil 77 Atik Valide Külliyesi (D. Kuban)

Şekil 78 Atik Valide Külliyesi Restitüsyon Planı (A. S. Ülgen)

Şekil 79 Atik Valide Külliyesi Planı

(W. Müller)

SONUÇ:

Atik Valide Külliyesi hem yerleşme düzeni hem de mimari bütünü oluşturan öğeler arasındaki kademelenme bakımından Mimar Sinan'ın Süleymaniye ölçeğindeki son dönem yapılarından. Külliyei oluşturan yapıların kendi içlerinde bağımsız mimari yapı elemanları taşıması, külliye bütününde ise üslup bütünlüğü taşıması bakımından Sinan'ın özgün yapılarından.

Bu çalışmada, Atik Valide Külliyesi'nin kaybolan bütünlüğünün tekrar kazandırılmasına yönelik olarak, külliye ile ilgili yapılan çalışmaların irdelenmesi ve restitüsyon için bir veri teşkil etmesi amaçlanmıştır.

Yapılan çalışma ve araştırmalarda külliyei oluşturan öğelerden cami, medrese, hankah, darulkurra ve imaret yapılarının mimari plan şeması ve bütünlüğünü koruduğu; darulhadis, mekteb, darüşşifa ve kervansaray bölümlerinin ise mimari kimliğini kaybettiği gözlenmiştir. Bütünlüğü kaybolan bu yapı topluluklarının restitüsyonuna yönelik üç sorun tesbit edilmiştir.

1- Mektebin yeri; külliye öğelerinden mektebin yeri konusunda vakfiyede yer tanımlaması yapılmış olsa da noktasal değildir. Yapılan çalışmalarda farklı yapılar için adlandırma yapılmıştır.

Osmanlı dönemi külliye bünyesinde bulunan mekteplerin konumu ve mimari plan şeması incelendiğinde; mekteb külliyeye bağlı ancak konumu ve mimari karakteri ile diğer yapılardan ayrılan ve kolay ulaşılan bağımsız konumda olduğu bilinmektedir. Bu tesbitler doğrultusunda Atik Valide Külliyesi'nde bu özellikleri bünyesinde bulunduran, ancak yapısal değişim geçirmiş, darulhadisin kible yönünde yer alan yapının mekteb olduğu sonucuna varılmıştır.

2- Darulhadisin plan şeması; darulhadis bloğu külliye bütünlüğünü algılamak bakımından en önemli yapı konumundadır. Darulhadis bloğu, cami ile kervansaray, imaret ve darüşşifa arasındaki ilişkiyi sağlamaktadır.

XIX. ve XX. yüzyılda yapılan yapısal değişimler yapılar arasındaki görsel ilişkiyi koparmış ve külliye bütünlüğü kaybolmuştur. Darulhadisin bloğunun gabarisini belirleyen kirpi saçakların izlenebilir olması restitüsyon için önemli veri teşkil etmektedir. Örtü biçimi de içerde izlenebilen kalıntılardan bulunabilmektedir. Ancak avlu revaklarının plan şeması konusunda yeterli verilere sahip olunamamıştır. Restitüsyon çalışması için yerinde ayıklama ve sondaj çalışması gerekmektedir.

3- Kervansaray kanatlarının gabarisi; Atik Valide Kervansarayının ahır ve konaklama birimlerini oluşturan ve simetrik olan kanatların plan şeması hakkında farklı restitüsyon önerileri yapılmış ancak gabarisi konusunda çalışma yapılmamıştır. Yerinde yapılan çalışmalarda giriş aksı dışında kalan bölümlerin(yan kanatlar) beden duvarları tabandaki su basman seviyesine kadar değiştirildiği gözlenmiştir. Bu nedenle mevcut giriş bölümü kotu ile yok olan yan kanat örtüsünün ilişkisi tam olarak oluşturulamamıştır. Ancak giriş kısmına ait dış duvardaki üst bitiş silme profilinin yana döndüğü izlenebildiğinden, yan kanatların saçak kotlarının daha aşağıda olması muhtemeldir.

RESİMLER

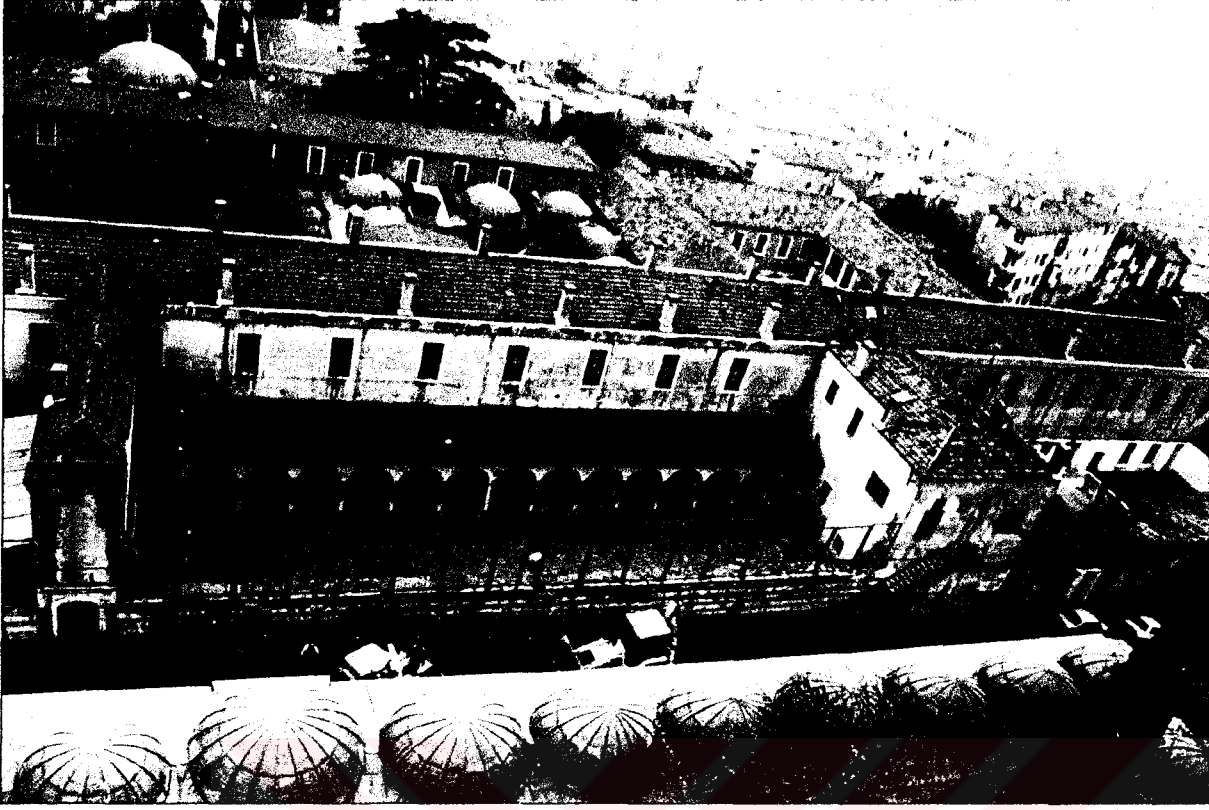

Res-3- Atik Valide Külliyesi genel görünüşü(K. Çeçen)

Res-4- Darulhadis girişi ve XIX. Yüzyıl eki

Res-5- Darulhadis avlusu ve revakları

Res-6- Darulhadis güneybatı cephesi

Res-7- Darulhadis girişi-İmaret Orta Avlusu-Kervansaray girişi aksı

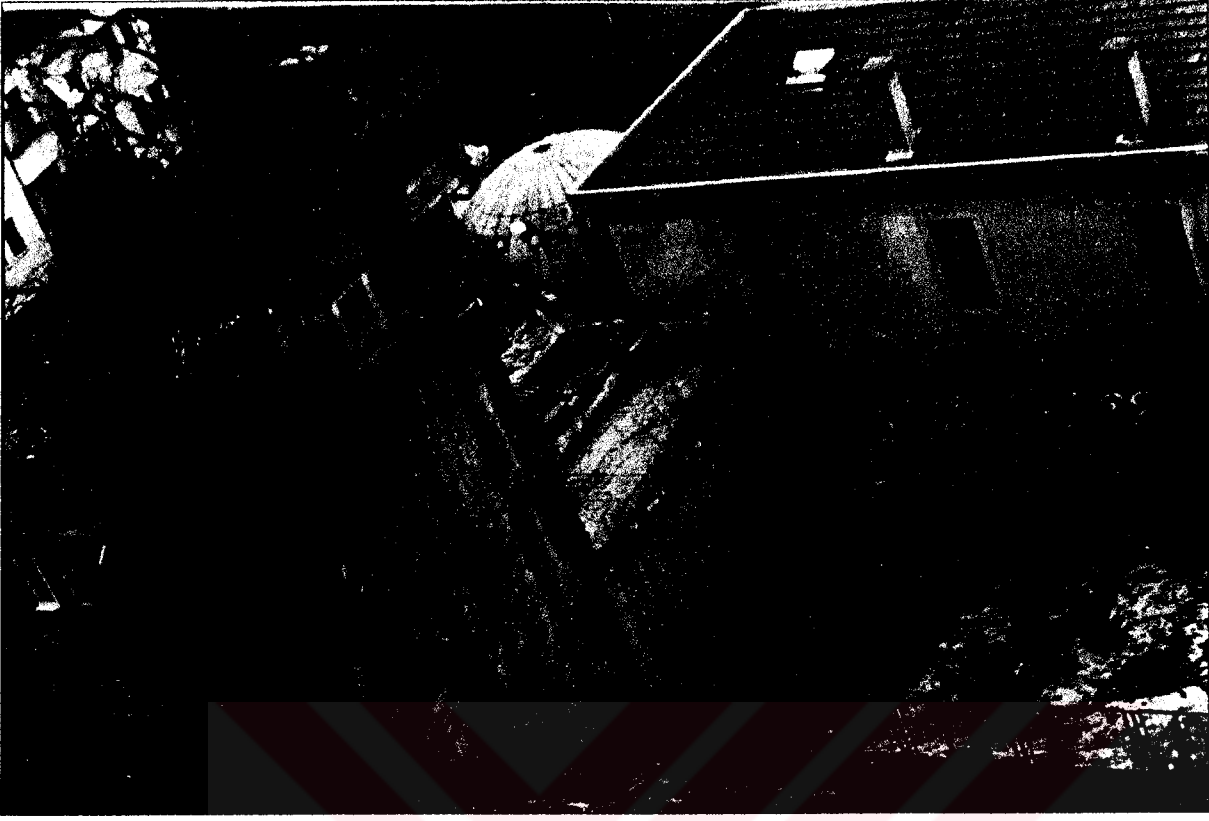
Res -8- Darulhadis-Mekteb geçiři ve darulhadisin kırı saćak izeri

Res-9- Mekteb güneybatı cephesi

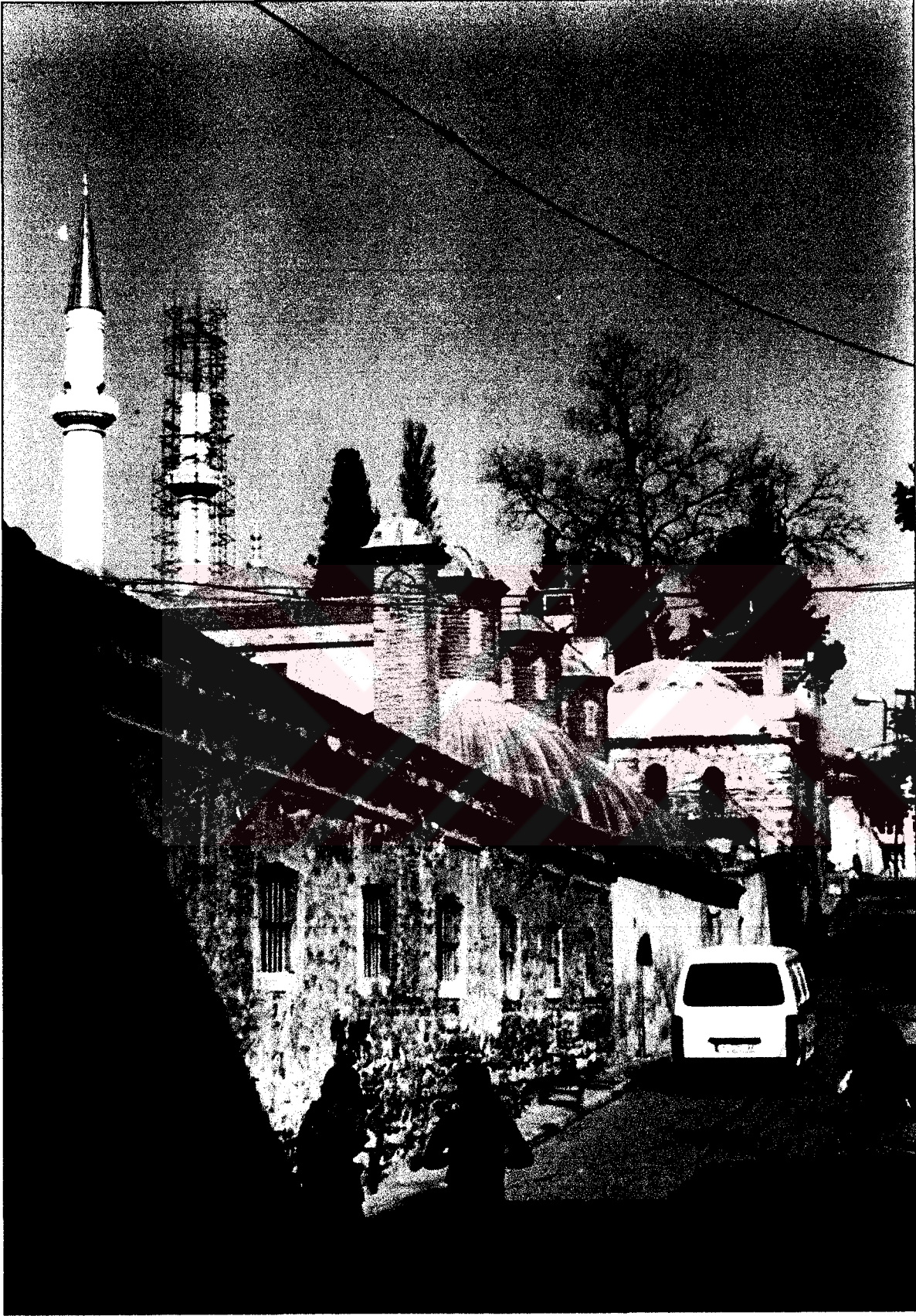
Res-10- Mekteb Güneydoğu cephesi

Res-11- Mekteb kuzeydoğu cephesi avlusuna yapılan ek(XX.yüzyıl)

Res-12- Mekteb avlusu

Res-13- Aşhane güneydoğu cephesi

Res-14- Aşhane avlusu, XX. Yüzyılda kapatılan revaklar

Res-15- Aşhane avlusuna orta avludan giriş

Res-14- Aşhane avlusu, XX. Yüzyılda kapatılan revaklar

Res-15- Aşhane avlusuna orta avludan giriş

Res-19- Kervansaray giriş taşığı

Res- 20-Kervansaray ahır kantları giriş kapısı

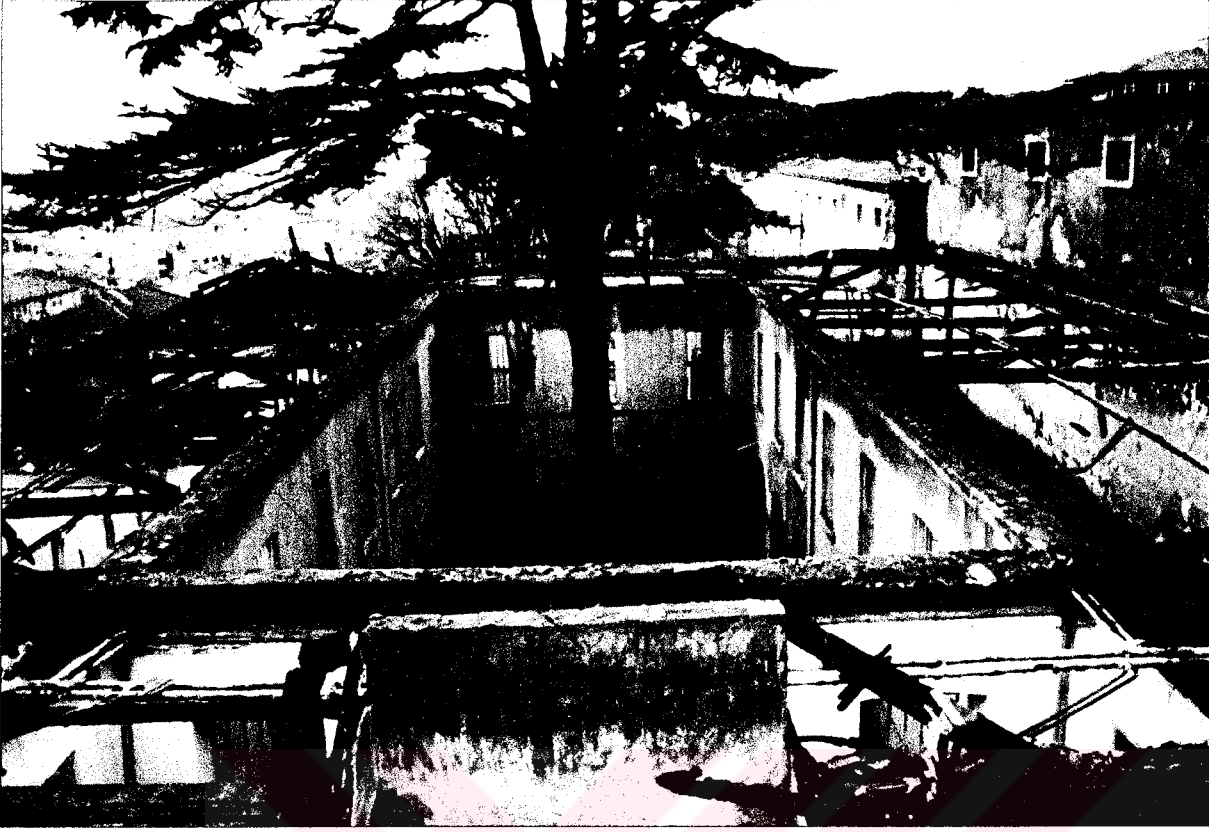
Res-21- Kervansaray-İmaret aksında bulunan küçük kubbenin XIX.yüzyılda kesilerek kat çıkılması

Res-22- Kervansaray güneydoğu kanadı, XIX.yüzyılda avlu haline getirilmiş ve kat çıkılmıştır.

Res-23- Kervansaray güneydoğu kanadı

Res-24- Kervansaray kuzeybatı kanadı, 1998 yılında çıkan yangın tahribatı

Res-25- İmaret orta avlusu kervansaray cephesi

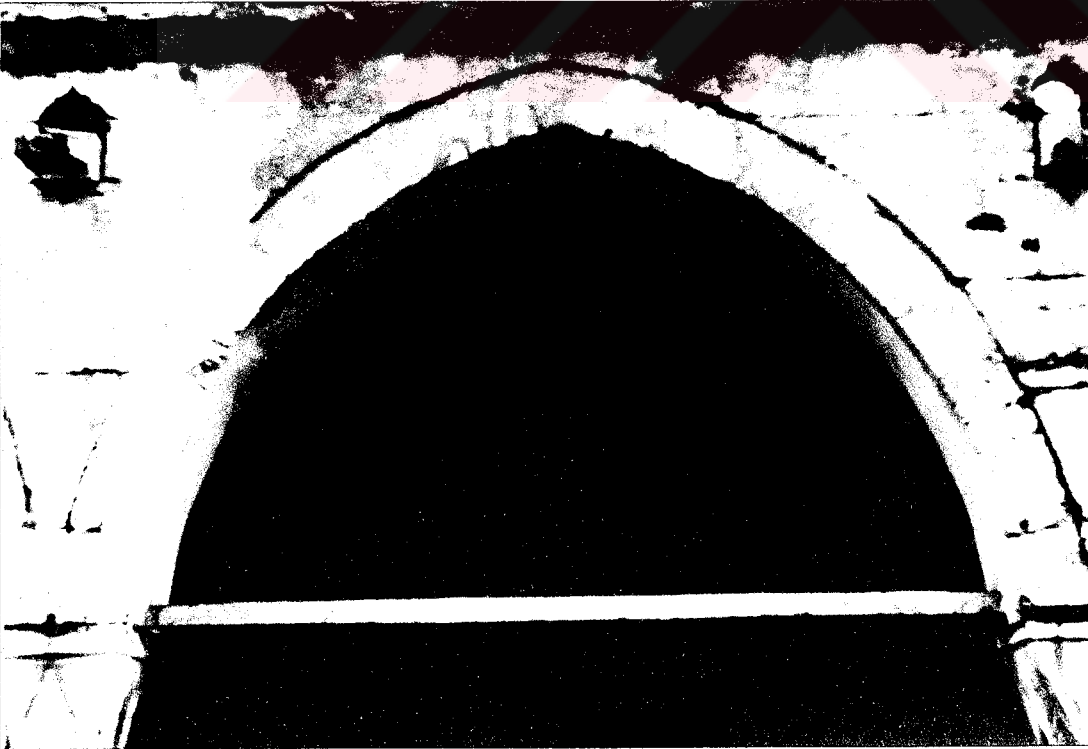
Res-26- İmaret orta avlusu aşhane cephesi

Res-27- İmaret orta avlusu tabhane cephesi

Res-28- İmaret orta avlusu revakları

Res-29- İmaret orta avlu revak detayı

Res-30- İmaret orta avlusu ile kervansaray ara boşluğu ilavesi(XIX.yüzyıl)

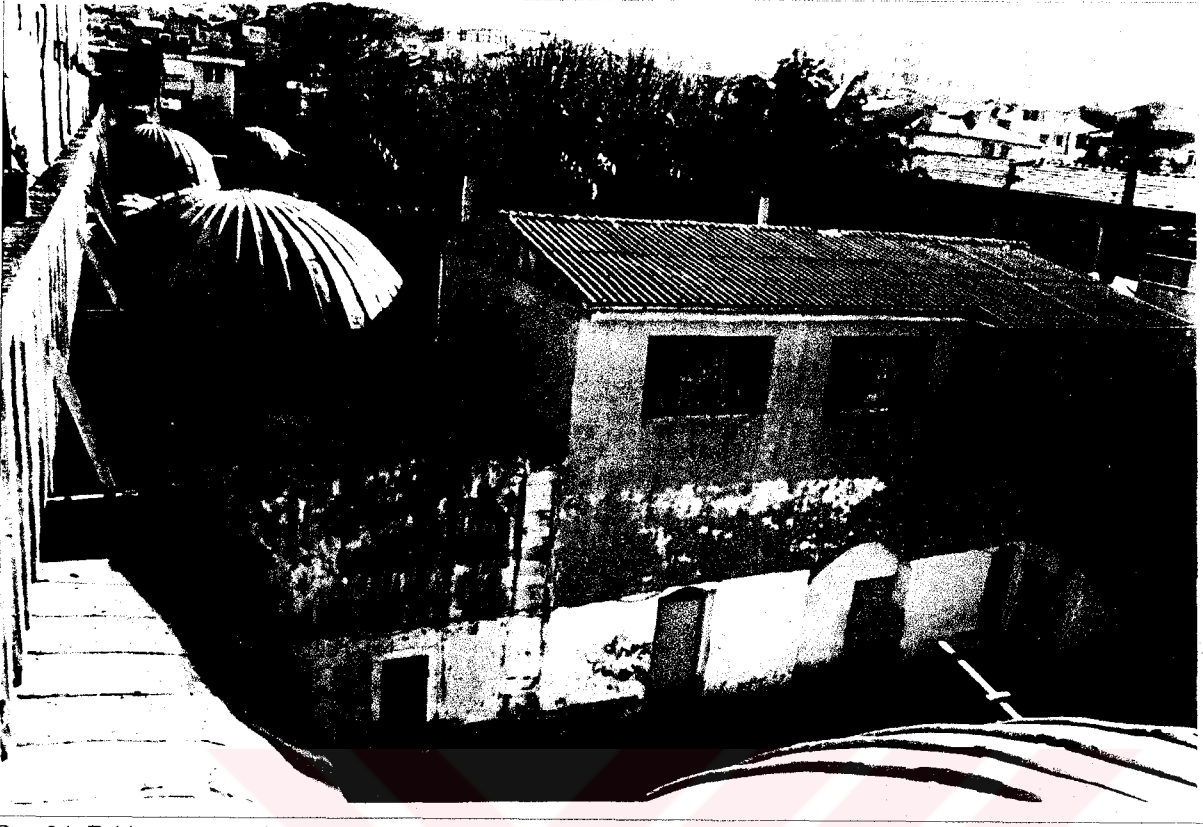
Res-31- İmaret orta avlu ile tabhane arasına yapılan ek(XIX..XX. Yüzyıl)

Res-32- Tabhane avlusu kervansaray cephesi

Res-33- Tabhane avlusu darulhadis cephesi

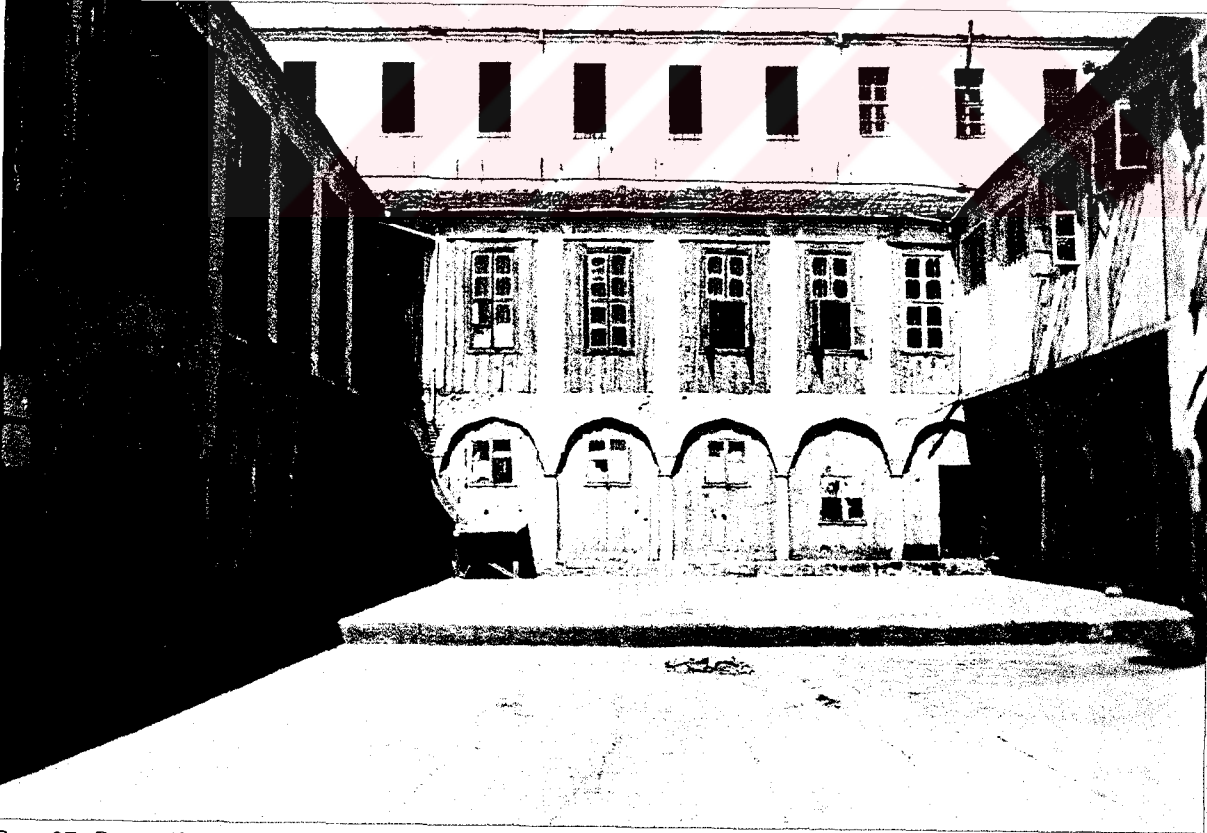
Res-34- Tabhane orta avlu cephesi

Res-35- Tabhane ve Aşhane revak detayı

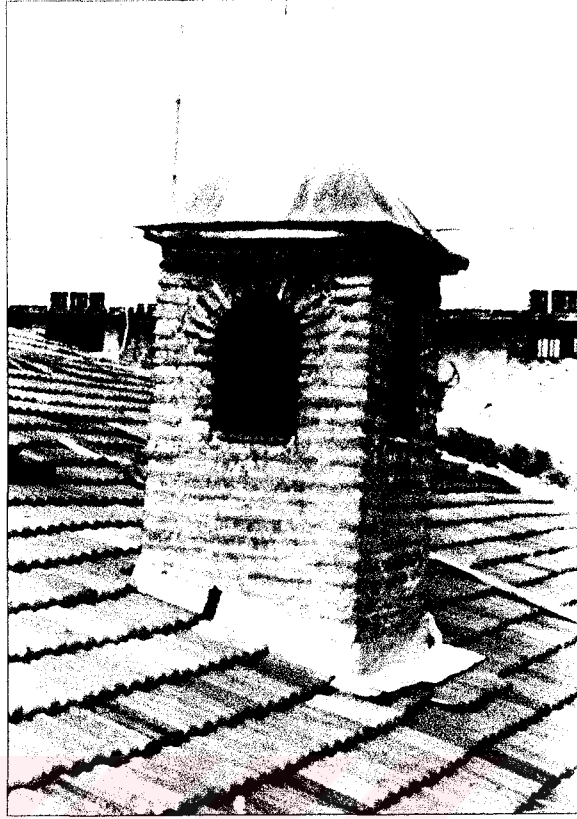
Res-36- Darüşşifa girişi ve giriş saçağı kalıntıları

Res- 37- Darüşşifa avlusu, tütün deposu olarak kullanıldığı dönem(A. Kuran)

Res-38- Darüşşifa avlu revakları

Res-39- Darüşşifa baca detayı

Res-40- Darüşşifa, Tabhane ve Aşhane avlularında kullanılan sütun başlığı

KAYNAKLAR

- AHUNBAY, Z., "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988, s. 276-79
- AKOZAN, F., "Türk Külliyesi", Vakıflar Dergisi VIII, 1969
- AKSOY, Ö., Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, Doktora Tezi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1968
- ALIOĞLU, E.F., "Erken Osmanlı Döneminde İznik Kentinin Fiziksel Gelişimi", Aptullah Kuran İçin Yazılar, Y.K.Y., İstanbul 1999
- AREL, A., Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İ.T.Ü., 1985
- ARSEVEN, C.E., Sanat Ansiklopedisi, cilt I-II, M.E.Basımevi, İstanbul 1983
- ARU, K.A., Türk Hamamları Etüdü, 1941 Doçentlik Tezi, T.A.O. İstanbul 1949
- ASLANAPA, O., Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, 3. Basım, İstanbul 1993
- ASLANAPA, O., "Mimar Sinan'ın Medreseleri", "Mimar Sinan ve Dönemi" Sempozyumu 5-8 Aralık 1988, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İst. 1989, s.201-210
- AŞKUN, İ.Y., "Sinan Devri Medrese Mimarisi", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İst. 1988, s.27-38
- AYVANSARAYI, H.H., Hadikatü'l Cevami (Camilerimiz Ansiklopedisi), İhsan Erzi, Tercüman Yayınları,
- AYVERDİ, E.H., İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1976
- BALTACI, C., XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976
- BAŞIPLIKCI, G., Üsküdar Eski Valide Camii ve Külliyesi, Sanat Tarihi Lisans Tezi, 1962
- BİNAN, M., Türk Saçak ve Kornişleri, 1950 Doçentlik Tezi, İstanbul 1952

- CANTAY, G., "Kervansaraylar", Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988
- CANTAY, G., "Darüşşifalar", İstanbul Ansiklopedisi cilt 3, S. 2-4
- CANTAY, G., "Hanlar", İstanbul Ansiklopedisi cilt 3, s. 548-49
- CANTAY, G., Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Atatürk Kültür Merkezi Yayını-sayı:61, Ankara 1992
- CANTAY, G., "Sinan Külliyyelerinde Darüşşifa Planlaması", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İst. 1988, s.45-58
- CANTAY, G., "Sinan Külliyyelerinde Kervansaray Planlaması", II. Uluslar arası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İ.T.Ü. 28 Nisan –2
- CERASI, M.M., Osmanlı Kenti, -Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, çeviren: Aslı Ataöv, Y.K.Y., İstanbul 1999
- CEYHAN, S., Osmanlı İlk Devir Bursa Külliyyeleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.S.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 1988
- CEYLAN, O., Geleneksel Türk Osmanlı Çarşısı Yapılarının Oluşumu, Gelişimi ve Yakın Doğu Kültürleri İle Olan Etkileşimleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.S.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989
- CEZAR, M., Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Kasık Dönem İmar Sistemi, M. S. Ü. Yayını, M.E.Basımevi, İstanbul 1985
- CEZAR, M., "Osmanlılarda 18. Yüzyıl Sanat ve Kültür Ortamı", 18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı, (Sempozyum Bildirileri, 20-21 Mart 1997), Sanat Tarihi Derneği Yayınları:3, İstanbul 1998
- ÇEÇEN, K., Üsküdar Suları, İSKİ Yayınları, İstanbul 1991
- ÇELEBİ, E., "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", II. Kitap, çeviri:Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1771, s. 137-145
- DENEL, S., Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, O.D.T.Ü., Ankara 1982

- EGLİ, H.G., Sinan, Ege Yayınları, İstanbul
- ELDEM, S.H., Türk Mimari Eserleri, İstanbul 1975
- EMİR, S., Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar:Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler II- Orhan Gazi Dönemi Yapıları, Akademi Kitabevi 1994
- ERZEN, J. E., Mimar Sinan Estetik Bir Analiz, Ş.V.M.Vakfı yayınları, Ankara 1996
- EYİCE, S., "Mimar Sinan'ın Külliyesi", VI. Vakıf Haftası(Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan ve Dönemi" Sempozyumu 5-8 Aralık 1988, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İst. 1989, s.169-191
- GOODWIN, G., "A History Of Ottoman Architecture", Thames And Hudson, London 1971
- GRABAR, O., İslam Sanatının Oluşumu, (Türkçesi Nuran Yavuz)Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988
- GÜNDOĞDU, H., Dulkadirli Beyliği Mimarisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:657, Ankara 1986
- GÜRAY, J., Üsküdar Atik Valide Darüşşifası Üzerine bir Çalışma, Yüksek Lisans Tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990
- İLTER, F., "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri", Vakıflar Dergisi VIII, 1969
- KARAMAN, S.A., DAĞLI, Y., Evlia Çelebi Seyahatnamesi, 3. Kitap, Y.K.Y., İstanbul 1999
- KEMAL, Y., "Kendi Gök Kubbemiz", M.E.B. Yayınları, İstanbul 1995
- KONYALI, İ.H., Üsküdar Tarihi, cilt I,II, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul 1976
- KÖMÜRÇİYAN, E.Ç., İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul, Eren Yayınları, İstanbul1988
- KÖPRÜLÜ, M.F., "Artukoğulları", İslam Ansiklopedisi, Cilt 1, s.617-25, M.E.B.Yayını, Ankara 1949

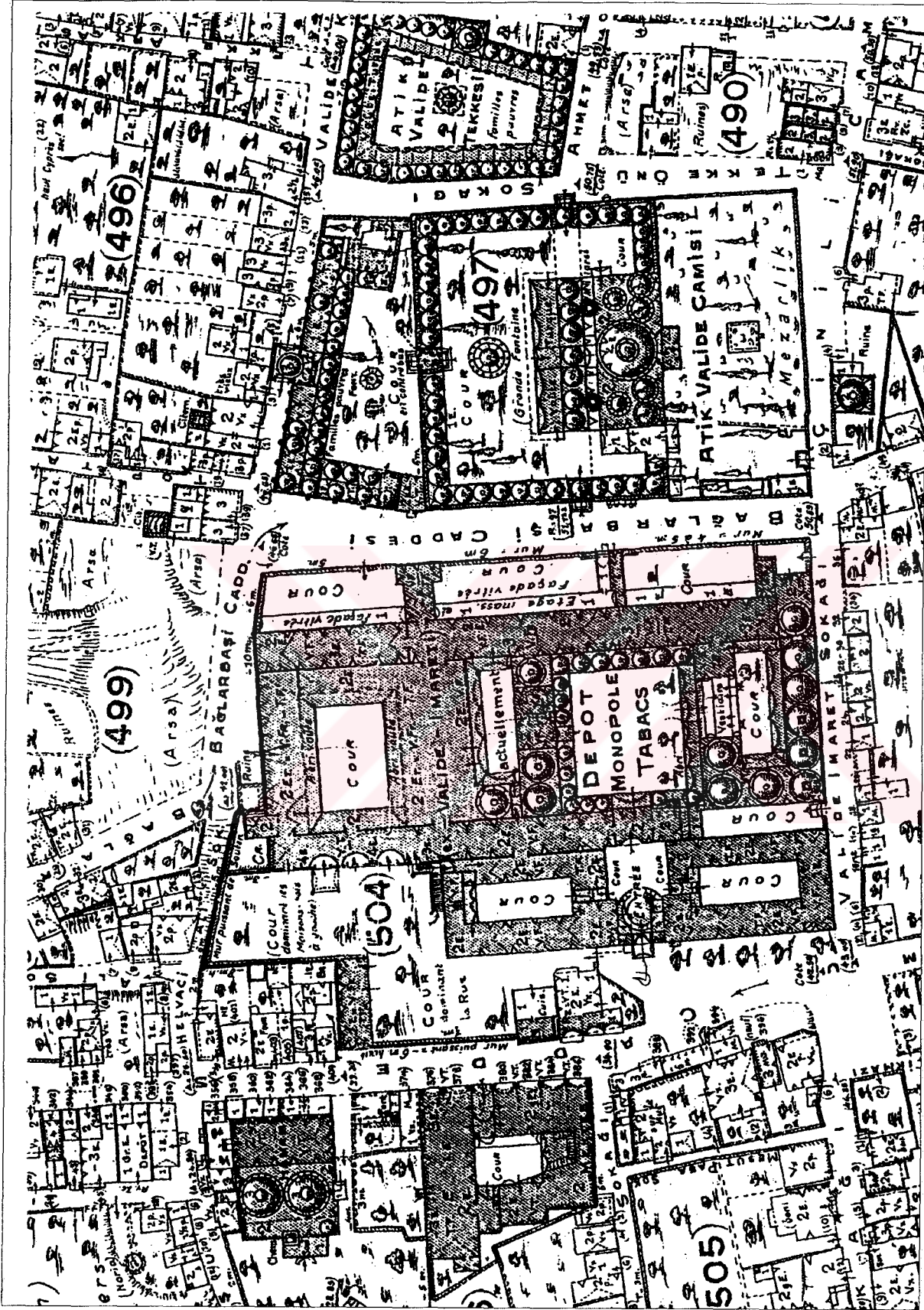
- KUBAN, D., "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi; Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi XII,
- KUBAN, D., Sinan'ın Sanatı ve Selimiye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998
- KUBAN, D., "Atik Valide Camii(2)," Mimarlık ve Sanat, sayı2, İstanbul 1961
- KUBAN, D., "Külliyeler" İstanbul Ansiklopedisi, cilt 5, s. 1165-169
- KUBAN, D., 100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi, s.181-82
- KUNTER, H. B., "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", Vakıflar Dergisi I. 1938,
- KURAN, A., "Üsküdar Atik Valide Külliyesinin Yerleşme Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984
- KURAN, A., "Mimar Sinan'ın Mescitleri", Semavi Eyice Armağanı-İstanbul Yazıları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1992
- KURAN, A., "Karamanlı Medreseleri", Vakıflar Dergisi VIII, 1969
- KURAN, A., Anadolu Medreseleri, cilt I, Ankara 1969
- KURAN, A., "Osmanlı İstanbul'u", İstanbul'un Dört Çağı, s.44-52, Y.K.Yayınları, İstanbul 1996
- KURŞUN, Z.,
KARAMAN, S.A., DAĞLI, Y., Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2. Kitap, Y.K.Y., İstanbul 1999
- KÜÇÜKKAYA, G., "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme", Vakıflar Dergisi XXI, İstanbul 1990
- KÜÇÜKKAYA, G., "Mimarbaşı Sedefkar Mehmet Ağa'nın Yaşamı ve Türk Osmanlı Mimarisine Katkısı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, M. S. Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987
- KÜTÜKOĞLU, M.S., XX. Yüzyıla Ulaşan İstanbul Medreseleri, s. 320, T.T.K. Basımevi, Ankara 2000
- MANTRAN, R., 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Çeviri: M.A. Kılıçbay, E. Özcan, T.T.K. Basımevi, Ankara 1990

- MAZLUM, D., "Üsküdar", İstanbul Ansiklopedisi cilt 7, s.344-46
- MERİÇ, R.M., Mimar Sinan Hayatı, Eserleri, T.T.K. Basımevi, Ankara 1965
- MÜLLER-WIENER, W., "İstanbul'un Tarihsel Topografyası", Çeviri: Ülker Sayın, Y.K.Y. İstanbul 2001
- ORTAYLI, İ., "Osmanlı İstanbul'u", İstanbul'un Dört Çağı, s.54-66, Y.K.Yayınları, İstanbul 1996
- ÖDEKAN, A., "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", Semavi Eyice Armağanı- İstanbul Yazıları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1992
- ÖNEY, G., Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. YÜZYIL(1300-1453), T.T.K. Basımevi, Ankara 1989
- ÖNGE, Y., Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997
- ÖNGE, Y., Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995
- ÖNGE, Y., "Mimar Koca Sinan'ın Şadırvanları", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İst. 1988, s.189-198
- ÖZ, T., İstanbul Camileri I-II. Cilt, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997
- PAKALIN, M. Z., Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü I,II,III. Cilt, M.E.B. Ankara 1946
- PITCHER, D. E., Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası, Y.K.Y., İstanbul 1999
- REYHANLI, T., "Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişmesi", İ.Ü.E.F., Sanat Tarihi Bölümü,(Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1974
- SAMUK, F., "Eski Türk Akıl Hastahaneleri", Akademi Mecmuası II, sayı 1, İstanbul 1982
- SARI, D., Üsküdar Atik Valide İmareti Restorasyon Projesi, Yüksek Lisans Tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 1988

- SÖNMEZ, N., "Mimar Sinan Camilerinde Alt Sıra Pencereleri Boyutlandırma Özellikleri", Aptullah Kuran İçin Yazılar, Y.K.Y., İstanbul 1999
- SÖNMEZ, Z., Mimar Sinan ile İlgili Yazmalar-Belgeler, M.S.Ü. Yayınları, İstanbul 1988
- SÖZEN, M.,
TANYELİ, U., Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994
- ŞEHSUVAROĞLU, B.N., "İstanbul Hastanelerinden Bazılarının Tarihçeleri", Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Yıllığı 1973, İstanbul
- TANMAN, B., "Atik Valide Külliyesi" Sanat Tarihi Araştırma Dergisi I, Sayı 2, İstanbul 1988 ,s. 3-19
- TANMAN, B., "Darulkurralar", İstanbul Ansiklopedisi cilt 2, s.565-66
- TAYLA, H., "Mimar Sinan Türbeleri", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İst. 1988, s.295-305
- TOKAY, E., İstanbul Şadırvanları, İstanbul 1951
- TOKAY, H., "Osmanlı Külliyelerinin Temel Özellikleri ve Günümüz Ortamında Değerlendirilmeleri", M.S.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994
- TUĞLACI, P., Osmanlı Şehirleri, Milliyet, İstanbul 1985
- ÜLGEN, A. S., Mimar Sinan Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 1-2
- ÜLKEN, H. Z., "Vakıf sistemi ve Türk Şehirciliği", Vakıflar Dergisi IX, 1971,
- YÜCEL, E., "Eski Valide Camii ve Külliyesi", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 10, İstanbul 1971

HARİTALAR

Şekil 1 Üsküdar Toptaşı Haritası, J. Pervititch 1931

Şekil 3 Üsküdar haritası (1913-21), (İstanbul Arkeoloji Müzesi Arşivi)

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZESİ
ÜSKÜDAR KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI